

Сергій Сибиряков,

здобувач наукового ступеня

кандидата наук кафедри державної політики

та управління політичними процесами НАДУ,

помічник-консультант народного депутата України

Роль соціальних медіа у формуванні громадянської культури державних службовців

У статті обґрунтовується актуальність дослідження процесів формування громадянської культури, трансформації соціальної ідентичності індивідуумів з метою підвищення довіри населення до органів державної влади і ефективності державного управління. Розглядаються проблеми формування громадянської культури державних службовців у сучасному українському суспільстві та роль соціальних медіа.

Ключові слова: громадянська культура, державне управління, соціальні медіа.

The article shows actuality of research of processes of forming of civil culture, transformation of individual's societal identity, with the purpose of increase of population's trust to the organs of State power and efficiency of state administration. The problems of forming of state employee's civil culture in modern Ukrainian society and role of social medias are examined .

Key words: civil culture, state administration, social media.

Постановка проблеми. Як політична теорія, так і політична практика дають підстави стверджувати, що за відсутності механізмів стримувань і противаг виконавча гілка влади намагається захопити весь політичний простір. Одним із ключових елементів системи стримувань і противаг, що має соціокультурну природу, є громадянська культура.

Поняття "громадянська культура" віддзеркалює перш за все рівень усвідомлення громадянином суспільних завдань, його готовності втілити ці завдання в життя. У цьому сенсі політична культура стає повноцінним структурним елементом громадянського життя. Водночас вона є показником ступеня зрілості суспільства, його здатності забезпечувати загальногромадянські інтереси.

си, використовувати форми й методи вироблення і реалізації сумісних рішень та узгоджених дій. Отже, цілком справедливо громадянську культуру називають "культурою гуртожитку", що базується на традиційних нормах, цінностях, уявленнях.

Вперше термін "громадянська культура" згаданий Ч. Мерріамом в одному з проєктів щодо дослідження соціологічних і психологічних аспектів політичної поведінки, в якому автор проаналізував силу і вплив націоналізму, а також етнічні, мовні й релігійні причини його виникнення в країнах-учасниках Першої світової війни. Термін "громадянська культура" був визначений як "третя культура" - не традиційна і не сучасна, але така, що запозичена в обох. Інакше кажучи, це плюралістична культура, побудована на спілкуванні й переконанні, культура консенсусу і розбіжностей, культура, що допускає зміни, але й стримує їх" [1].

Активна розробка проблематики громадянської культури була спочатку пов'язана з певними практичними потребами, що позначилися на характері досліджень, що проводилися.

Так, Г. Алмонд і С. Верба розглядають громадянську культуру як політичну культуру особливого роду - це особливий тип політичної культури, що сприяє еволюційному розвитку демократичного суспільства і його політичної системи. Тобто це - змішана культура, гнучка, багатовимірна [2]. Складність цієї соціально-політичної сутності власне й стає феноменом, що його має опанувати суспільство.

Актуальність теми дослідження громадянської культури державних службовців зумовлена об'єктивним ходом соціально-політичного розвитку України. Зокрема, ліберально-демократичні зміни, що відбуваються нині в країні, надзвичайно актуалізують питання щодо створення громадянського суспільства, яке радикально відрізняється від традиційного суспільства не лише раціональною природою людини як творця нової соціальної реальності, але й абсолютно новою якістю життя громадян.

Усі ці прояви новостворюваного громадянського суспільства й саме громадянське суспільство стають неможливими без формування громадянської культури у представників державного апарату, передусім його керівної ланки, яка забезпечує становлення громадянського суспільства і перетворюється у процесі суспільної трансформації на його духовний субстрат.

І все ж об'єктивно громадянська культура виступає передусім як характеристика громадянського суспільства і його духовний

субстрат. Водночас суб'єктивно вона, на нашу думку, виступає як міра зовнішньої активності індивіда, тобто характеристика індивіда, що може бути сформована шляхом цілеспрямованої діяльності [3]. Необхідність і можливість свідомого й цілеспрямованого формування певних психологічних властивостей у громадян як носіїв громадянської культури цілком очевидна, і ця ідея досить поширена у висновках наукових досліджень наших західних колег [4].

Отже, становлення громадянського суспільства потребує формування громадянської культури (як населення, так і представників держави), передусім таких її складових, як: громадянська позиція, досвід соціальної взаємодії, громадянські норми та цінності [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що ефективне функціонування державно-владних інституцій сучасної правової держави раціонального постмодерного суспільства визначальним чином залежить від взаємозв'язків, що складаються:

- п по-перше, між структурними елементами державно-політичної системи: виконавчою, законодавчою, судовою гілками влади, а також президентом країни;

- п по-друге, усередині кожного з таких елементів, наприклад у системі виконавчої влади між політичним і адміністративним її компонентами;

- п по-третє, між державою і суспільством, оскільки ефективність державного управління вимірюється, перш за все, підтримкою громадян або відсутністю такої.

При цьому сталий (без кризовий) розвиток державно-політичних й інших суспільних інститутів, до якого прагнуть люди, уявляється нам не тільки як оптимальна система стримувань і противаг, а як стійкий баланс між активними силами, результуюча яких направлена у бік політичної модернізації й суспільного прогресу.

В основі такого балансу лежить феномен громадянського суспільства як поліваріантність представлення інтересів, демократія участі, динамічність змін і відповідальність участі. Водночас, як свідчить політична історія світової демократії, зростанню активності суспільних асоціацій та їх членів сприяють наступні структурні чинники:

- п підвищення освітнього рівня населення;
- п розвиток суспільних комунікацій;
- п активізація політичного протесту, що рекрутує нових членів у соціальні об'єднання;

н реакція громадськості на урядові програми перетворень, що знов висуваються.

Водночас одвічними труднощами становлення і розвитку громадянського суспільства є не тільки активність держави, а й прагнення правлячих еліт до посилення своїх позицій в соціумі і навіть перевищення наданих повноважень.

Серйозну небезпеку для формування й існування громадянського суспільства становить діяльність різного роду корпоративно-бюрократичних структур усередині держави, що незмінно принижують статус самодіяльної активності громадян і прагнуть посилити державну опіку над нею.

Самостійними і вкрай важливими чинниками ослаблення позицій громадянського суспільства є туманність для населення цінностей соціальної самодіяльності, відсутність прихильності громадської думки до цінностей ідеології прав людини.

Тому громадянське суспільство не виникає там, де люди не борються за свої права і свободи, де відсутні традиції критичного аналізу громадськістю діяльності влади і, нарешті, де політичні свободи сприймаються людьми як свавілля і відсутність відповідальності за свої вчинки. З цієї точки зору "помаранчеву революцію" кінця 2004 р. цілком правомірно розглядати як суттєвий прорив на шляху становлення громадянського суспільства, коли громадянин рішуче заявляє про свою участь у політичному процесі країни.

"Помаранчева доба", за даними моніторингу соціетальних змін в українському суспільстві [6], виявила серед третини дорослого населення України нову, органічну, природу солідарності (за Е.Дюркгеймом), що будується на нових соціетальних рисах людини: орієнтованості людини на внутрішній, ідеальний/нематеріальний світ (інтроверсія), на внутрішні форми соціального контролю - самоконтроль (інтернальність) та готовність до соціальних інновацій, основаних на реформаторстві й конкуренції (інтенціональність), сподівання на власні сили, утилітаризм, орієнтованість на прийняті в суспільстві культурні норми (прагматизм).

Водночас, як свідчать ті ж самі дані, доросле населення України все ще в цілому не визначилося зі своєю ідентичністю і країна продовжує залишатись у списку держав з "відкладеною" ідентичністю. Хоча з точки зору еволюції державно-інституціональних форм Україна вже схильна до вияву суттєвих відмінностей від розвитку інших республік колишнього СРСР.

Ключовим елементом цієї відмінності стає акцентуація державно-інституціонального розвитку України на внутрішньопсихологічній (харизматичній) компоненті спільної діяльності учасників політичного процесу в той час, як більшості інших країн СНД - на зовнішньо-соціальній (системній) компоненті політичної інтеграції. Прикладом держави-корпорації з "системним" політичним лідером на даному етапі історичного розвитку можна вважати Росію.

Аналіз експертних оцінок дає підстави стверджувати, що впродовж останніх трьох років в Україні набирають сили інверсійні (зворотні) тенденції, під час дії яких на політичні процеси посилюється вплив об'єктивних чинників. Специфічним і визначальним для України в цьому контексті є домінування оброблювальної галузі над сировинною. Якщо перша українських олігархів заробила гроші на досить нестабільному бізнесі - махінаціях з транзитом на захід російських вуглеводнів, то друга (актуальна й дотепер) - на металообробці, машинобудуванні тощо.

Власне ця специфіка позначилася на десяти роках правління президента Леоніда Кучми (1994-2004), який вибудовував систему стримувань і противаг на взаємовідносинах між домінуючими фінансово-промисловими групами (кланами) і відповідно на технології своєрідного "керованого хаосу", що його продукував сам президент, стаючи своєрідним суб'єктивним чинником, перешкоджаючим творенню в Україні держави-корпорації.

Цей суб'єктивний чинник примножила особливо після "помаранчевої революції" реальна багатопартійність в Україні (144 партії) і свобода слова, публічність політичного процесу та можливість публічної критики дій найвищих посадовців і верхівки політичної еліти, конкуренція ідеологій та уявлення про необхідність пошуку національної ідеї, наявність потужної опозиції з харизматичними і впливовими політиками.

Формулювання цілей статті. Нинішня соціально-політична невизначеність та погіршення соціально-економічної ситуації в Україні дають підстави стверджувати про чергове (після відомої конституційної кризи 1995-1996 рр.) загострення суспільно-трансформаційних процесів [7]. Причому цей кризовий сплеск характерний тим, що на тлі в цілому економічної природи нинішнього етапу суспільно-трансформаційної кризи в Україні особливо значущість набуває суб'єктивний чинник громадянської культури (цінності, ідеологія, національний характер, культурне середовище тощо) політико-управлінської еліти, на якій лежить відпові-

дальність за вибір подальшого шляху розвитку суспільства. Роль цього чинника дорівнює фактору флуктуації у відкритій нерівноважній динамічній системі, рух якої переходить через точку біфуркації [8].

Також у суспільстві набирають сили тенденції до подальшого розподілу суспільної праці. Відповідаючи на запити суспільства, національна професійна школа переключається з підготовки професійних "універсалів", готових діяти за завданнями центральних органів влади, на професійних "функціоналів" - виконавців у суспільстві спеціальних функцій.

При цьому "розчиняється" й колишня колективна свідомість людей, перетворюючись на індивідуальну свідомість, що стимулює розвиток здібностей і талантів особи спеціаліста-професіонала. Відповідно зростає усвідомлення взаємної залежності професійних функцій, постає новий тип зв'язку між людьми - "органічна" солідарність [9].

Наслідками означених тенденцій, на думку автора, і водночас гальмуючим чинником подальшого розвитку суспільства є уповільнення (порівняно з громадянським суспільним загалом) темпів зростання креативного (в тому числі політичного) мислення у владних суб'єктів на всіх рівнях управління: стратегічному, оперативному, тактичному; національно-державному, регіональному, місцевому; в державному секторі, кооперативному чи приватному.

Вищевикладені обставини формують *мету статті*, що полягає у з'ясуванні шляхів:

1) розвитку синергетичного потенціалу державних службовців як суб'єктів управлінської ланки всіх секторів українського суспільства;

2) організації доступу до креативних ідей, що їх продукують суб'єкти управління в усіх сегментах українського суспільства;

3) організація зв'язку з громадянським суспільством - джерелом влади і зосередженням основного потенціалу креативності в нових суспільних умовах.

Інтегральним результатом вирішення зазначених управлінських потреб та формування громадянської культури державних службовців стає широкий пласт завдань розвитку соціальних медіа.

Соціальні медіа: ключові поняття. Чимало експертів сходяться на думці, що онлайніві мережеві ЗМІ стають прикметою постіндустріального інформаційного суспільства, а однією з

найсучасніших тенденцій у розвитку цих ЗМІ стала поява останніми кількома роками соціальних медіа, що прийшли на зміну масовим ЗМІ.

Як відзначають експерти [10], блоги - своєрідні особисті щоденники в Інтернеті - та інші соціальні медіа спричинили справжню медійну революцію. Сьогодні завдяки існуючим спеціальним програмним засобам будь-який користувач Інтернету без особливих технічних знань може створити собі веб-сторінку та поширювати інформацію на будь-який смак.

Соціальні медіа (Social media) - це онлайнові платформи та інструменти, якими можуть користуватися люди для того, щоб ділитися думками, враженнями, професійними спостереженнями, досвідом та планами [11]. Уже сьогодні соціальні медіа можуть містити різноманітну інформацію - текстуальну, графічну (малюнки), світлову, звукову та відео.

Один із найбільш популярних видів соціальних медіа - блог. Блоги як перші взірці соціальних медіа почали з'являтися у кінці 90-х рр. у вигляді щоденників і персональних сторінок спеціалістів з інформаційних технологій (ІТ) та веб-дизайну, які володіли навичками та інструментами розробки веб-сайтів.

Термін web-log (у перекладі з англійської веб-журнал) був запропонований у грудні 1997 р. Йорном Бартером [12]. Але вже сьогодні (станом на квітень 2008 р.) кількість блогів, за деякими оцінками, становить не менше 135 млн, хоча окремі автори стверджують, що їх ще більше.

Блог (скорочено від web-log) - веб-сторінка, записи в якій відтворюються у зворотному хронологічному порядку. Типовий блог комбінує в собі текст, зображення і гіперлінки з іншими блогами, веб-сторінками та іншими ЗМІ, що мають відношення до теми запису.

Можливість залишити для читачів он-лайн-коментарі - важлива частина блогів. Більшість блогів переважно текстові, хоча іноді в них може робитися акцент на фотографії (photoblog), малюнках (sketchblog), відео (vlog), музиці (MP3 blog), або звуку (podcasting).

Блог - частина більш ширшої *мережі соціальних медіа*.

Подкаст - цифровий медіа-файл, або серія таких файлів, що поширюється в Інтернеті за допомогою синдикації для відтворення на портативних медіа-програвачах і персональних комп'ютерах.

Термін походить від слів *ipod* - модель програвача компанії Apple та *broadcasting* - мовлення. Це збірка файлів (зазвичай аудіо або відео), що перебуває за унікальною адресою в Інтернет-мережі. Інтернет-користувачі можуть "підписатися" на ці файли, тобто мати змогу завантажити наявні в архівах файли та автоматично завантажувати у подальшому файли, що з'являтимуться. Подкаст відрізняється від інших цифрових медіа-форматів своєю здатністю до синдикації (трансляції) [13].

Wiki - веб-сайт, який дозволяє Інтернет-користувачам додавати, видаляти або редагувати контент (зміст). Wiki надають можливість з'єднання між будь-яким числом веб-сторінок. Ця легкість взаємодії і дії робить wiki ефективним інструментом для масової партнерської авторської розробки. Наприклад, Wikipedia [14] - одна з найбільш відомих он-лайн-енциклопедій.

Соціальні мережі. Подібне до соціальних медіа утворення, що є соціальною структурою, складеною з "вузлів" - індивідуумів або організацій, що їх пов'язує один або більше специфічних видів соціальних відносин, наприклад, відносини фінансового обміну, торгівлі, дружби, родинних зв'язків, любові, гендерні відносини тощо. Аналіз соціальних мереж відображає соціальні взаємини в термінах "вузлів" і "зв'язків". Вузли - індивідуальні актори в межах мереж, і зв'язки - взаємини між ними. Можуть бути багато видів зв'язків між вузлами. У своїй найпростішій формі соціальна мережа - це карта всіх доречних зв'язків між вузлами, що вивчаються [15].

Відеообмінні ресурси. Веб-сайти цього класу дозволяють індивідуумам пересилати відеокліпи до розміщеної в Інтернеті веб-сторінки. Оскільки багато споживачів не мають особистого мережевого простору або можливості використовувати платний хостінг, послуги відеообміну стають все більш популярними, особливо з вибухом популярності блогів. Масовий ринок виробництва камерафонів збільшив постачання вироблюваного споживачем відео. Однак більшість людей не володіють веб-серверами і це створює попит на ресурси для зберігання відео, що виробляється споживачем [16].

Вплив соціальних медіа на політику

Яким же чином взаємопов'язані блоги і політика?

Відповідь на це питання стає зрозумілою після ознайомлення зі значенням веб-щоденників для американської політики. Перш за все тут постає питання: як може група децентралізованих, не-

комерційних та суперечливих веб-сайтів справляти хоч якийсь вплив на політиків та здійснювані в контексті політичного процесу політичні заходи?

Аналіз соціальних медіа свідчить, що блоги фактично впливають на політику опосередковано через вплив на контент традиційних медіа, створюючи своєрідні "колективні інтерпретуючі рамки" для політиків, які згодом використовують традиційні медіа. Саме на це вказує Д.Дрезнер, підкреслюючи, зокрема: "є достатні свідчення, що медіа-еліта - редактори, видавці, репортери, і оглядачі - читають політичні блоги" [17].

Чому ж політичні ЗМІ приділяють багато уваги блогосфері?

Серед причин, що стимулюють такий інтерес, вчені зазначають: 1) матеріальні стимули, що їх надає дешевий та якісний контент; 2) наявність особистісних зв'язків у соціальних мережах, адже першими політблогерами часто були самі журналісти з тісними зв'язками в провідних традиційних медіа; 3) можливість здійснення швидкого аналізу, адже блогери надзвичайно швидко реагують на всі події; слідкуючи за президентськими дебатами, терористичним нападом тощо, соціальні медіа мають здатність оприлюднити свої думки і висновки з цього приводу раніше традиційних медіа.

Отже, наявність швидкої реакції та повноти палітри колективного "мозкового штурму" надають гарантовану можливість здійснити виважені коментарі. Однак практично нерозкритим усе ще залишається потенціал соціальних медіа для сфери управління.

Історія діяльності представників політико-управлінської еліти в соціальних медіа бере початок у січні 2003 р., коли відкритий невеличкий щоденник дав змогу губернатору американського штату Вермонт Говарду Діну акумулювати 3 млн дол. США від активних користувачів Інтернет-мережі Daily Kos.

Не менш хрестоматійним виявився провал референдуму з ухвалення конституції ЄС у Франції, що став наслідком політичної активності головного опонента цього закону професора економіки й управління Марсельського університету Етьєна Шуара, який став зіркою дебатів на сторінках свого блогу. У цілому 67% з 295 веб-сайтів, присвячених підготовці референдуму, проголосували "проти", і як писали французькі аналітики у своєму першому дослідженні з цього предмета: "Можна сказати, що голосування частково протікало в Мережі". Від цього часу Мережа соціальних медіа стала слугувати політичною трибуною для всіх, у кого з тих

або інших причин можливості виступів на телебаченні або на сторінках газет виявляються обмеженими.

Напередодні нових президентських виборів у Франції стає зрозуміло, що саме в Інтернеті проходить один із фронтів передвиборної кампанії, адже число політичних блогів все збільшується, а професори університетів, соціологи і експерти намагаються оцінити роль Мережі в передвиборній кампанії.

Сьогодні практично всі французькі політики відкрили свої "віртуальні приймальні", де вони можуть спокійно робити свої заяви без обмеження за часом і темою, створюючи при цьому ілюзію близькості до народу. Так, Стефан Покрен, колишній спікер "зелених", офіційно висунув свою кандидатуру на президентський пост саме в блозі.

А першим політиком-блогером став у 2004 р. *Домінік Штраус-Кан*. За ним послідував Ален Руссе, президент регіональної ради партії соціалістів французької Аквітанії. Потім депутат від соціалістів Жульєн Драй. Нещодавно відкрив свій власний блог французький політик-соціаліст, экс-прем'єр-міністр Франції (1997-2002) Ліонель Жоспен. На сьогодні існує понад 2 тис. щоденників, що їх ведуть народні обранці країн світу.

Кожний з авторів блогів з більшими або меншим талантом прагне показати власну індивідуальність, виразити власні ідеї, дехто робить спроби використовувати подкасти (аудіо- або відеоблоги). У цілому аудиторія блогерів-політиків досить різноманітна.

Першим політичним коментатором став француз *Ніколя Ванбремесри*. Він був одним з тих, хто спробував упорядкувати безформну масу соціальних медіа. Його дослідження 125 ресурсів, відкритих політиками, завершилося в грудні 2005 р. Учений розподілив ці ресурси залежно від кількості посилань на них на чотири категорії: 1) блакитна кров - Ален Жюппе і "DSK", понад 150 лінків; 2) буржуазія - 11 блогів і понад 30 посилань; 3) провінціали - 5 блогів і близько 10-30 згадок і, нарешті, 4) прості смертні. Серед досліджених блогів політикам правого толку належить 55%; авторами-чоловіками створено 82% блогів.

Загалом остання президентська кампанія у Франції довела, що без соціальних медіа вибори практично стають уже неможливими. Штаби кандидатів активно використовували Мережу, до якої було підключено понад 20 млн французів.

У Великобританії прем'єр-міністр, члени кабінету міністрів і члени опозиційної партії також активно захоплені "ною" соціальною й інформаційно-технологічною течією.

Німеччина виявилася в цьому відношенні (як і в багатьох інших) країною специфічною. Тут досить популярним є широко-смуговий Інтернет, і, як наслідок, набули великого поширення відеокласти - блоги, які не пишуться на клавіатурі, а записуються за допомогою відео, а потім розміщуються в Мережі.

Першопрохідцем у цьому відношенні стала місцева "залізна леді" Ангела Меркель. Бум же політичних блогів у Німеччині припав на період передвиборної політичної кампанії 2005 р. Особливо активно онлайн-щоденники вели представники СДПГ і СВДП. Проте блогами ці сайти можна назвати з великою натяжкою.

Дослідження, проведене агентством AUSSCHNITT Medienbeobachtung, засвідчило, що понад дві третини таких ресурсів німецькі політики використовували для донесення позицій своїх партій. Лише третина блогів містила записи персоніфікованого характеру. Водночас на сайті не передбачалася можливість прокоментувати відеокласт і тим більше дізнатися реакцію автора на коментар. В цілому можна сказати, що "політики інструменталізували цей новий канал комунікацій, - як це зазначає Інтернет-портал "politik-digital.de". А це є неприпустимим, адже правило номер один для будь-якого блогу - це автентичність. Блог - це особистий щоденник, а не засіб для передвиборної боротьби" [18].

У **Російській Федерації** соціальні медіа стали практично єдиним місцем, де без юридичних наслідків можна обговорювати політику і політиків, адже на решту ЗМІ накладена цензура. У середовищі соціальних медіа активну діяльність ведуть опозиційні Кремлю політики [19]. Livejournal, зокрема, стає тим носієм, на який опозиція "надиктовує" своїм помічникам "пости". Прикладами тут можна назвати власників "ЖЖ" - депутатів Держдуми Олександра Лебедева, Євгенія Ройзмана, Віктора Черепкова.

У **Республіці Білорусь** блогерство є мало чи не єдиною можливістю висловитися проти існуючого режиму.

І все ж, навіщо політикам потрібні блоги?

Депутат Держдуми Росії Євгеній Ройзман, наприклад, із цього приводу недавно писав: "Через ведення журналу я отримую зворотну реакцію і маю можливість корегуватися. Іноді доводиться просто звертатися до аудиторії за допомогою і за порадою" [20].

Українські соціальні медіа політичного спрямування.

За даними дослідження Алтайської Школи політичних досліджень [21], до еліти кириличного блогінгу входять три жителі

України з ніками: "july", "shorec" та "matilda_don". Усі вони ведуть свої щоденники російською мовою, хоч і приділяють переважно увагу українській політиці.

У кінці 2006 р. в Уанеті виникла ініціатива окреслити вітчизняну політичну блогосферу [22]. Станом на травень 2008 р. ситуація в політичному Уанеті виявила наступні результати: 19 щоденників ведуть політики; 15 блогів належать політичним консультантам та експертам; 33 щоденники ведуть політичні журналісти. Також зафіксовано 13 блогерів, які представляють сферу політичного піару.

У квітні 2007 р. почав працювати рейтинг [23], в якому враховані результати більш ніж 5 тис. українських щоденників, сформованих на платформі ЖЖ.

У першій сотні рейтингу зафіксовано 28 щоденників, що тим чи іншим чином торкаються вітчизняної політичної та навколополітичної тематики.

І все ж у цілому Уанет сьогодні швидше за все можна ідентифікувати як підсегмент Рунету. Зокрема, незаперечним є той факт, що задоволення основних потреб з використання Інтернету українські користувачі здійснюють за допомогою російських сервісів.

Особливості українського сегменту соціальних медіа.

Українська блогосфера налічує 122 тис. українських блогів. З них лише 7% (9 тис.) ведеться українською мовою.

Соціально-демографічний портрет українського блогера - це пара: дівчина 20 років і чоловік 27 років з блогом у ЖЖ. Усереднено за віком - 23 роки, за статтю 53% жінок [24].

Аналіз статистичної інформації українського кириличного сегмента засвідчує, що найбільш популярною в Україні блогерською платформою є журнал Livejournal.com (ЖЖ), статистику якого на кінець березня 2008 р. складають 72 тис. українських акаунтів.

Фахівці зазначають, що український Живий Журнал будується переважно навколо віртуальних співтовариств, а не персональних блогів. Так, з 10 найвідвідуваніших українських акаунтів LiveJournal вісім є адресою віртуальних спільнот і лише два - персональними блогами [25]. У цілому ж, як зазначає статистика "СУП", українська аудиторія LiveJournal значною мірою орієнтована на російський сегмент ЖЖ [26]. При чому, як свідчать авторські дослідження, про українські політичні реалії пише приблизно 9 десятків блогерів як російською, так і українською мовами.

Так, *перший український блогер ЖЖ* - депутат *Олег Антипов*, який створив свій блог за допомогою автора статті, активно коментував на сторінках "життєвого часопису" політичні новини, а також обговорював актуальні законопроекти України [27]. З кола політичних консультантів глибиною аналізу суспільних процесів виділяється щоденник професора Е.А.Афоніна, також створений за допомогою автора статті. Спектр соціальної проблематики журналу професора Е.А.Афоніна доволі широкий, проте ключове місце в ньому займають проблеми побудови громадянського суспільства [28].

Для обговорення актуальних політичних проблем та формування громадянської культури державних службовців автором спільно з професором Е.А.Афонініним було створено віртуальне співтовариство "Державні службовці - слухачі Національної Академії при Президентові України" [29].

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

1. З урахуванням змін, що відбуваються в країні в контексті демократизації українського суспільства та його державних інституцій, надзвичайно гостро постає питання щодо створення громадянського суспільства в Україні, референтами якого стають громадяни, їх асоціації, політичні партії та економічні структури.

2. Становлення громадянського суспільства породжує його суб'єктивний вираз у вигляді феномену громадянської культури, яка, будучи духовним субстратом громадянського суспільства, надійно забезпечує відтворення новостворюваних стереотипів громадянської поведінки і сталий розвиток інститутів громадянського суспільства.

3. Без формування громадянської культури державного апарату, передусім у його керівній ланці, що є духовним субстратом громадянського суспільства і що забезпечує його існування, завдання щодо створення громадянського суспільства не може бути здійснено.

4. Дослідження проблематики, пов'язаної з формуванням громадянського суспільства і громадянської культури, не є вичерпною так само, як невичерпним є пошук нових форм стимулювання громадянської активності народу, сприяння духовному оновленню суспільства, передусім формування громадянської культури державного апарату (і його керівної ланки) на основі консолідації загальних інтересів і цінностей з метою реалізації національної ідеї України.

5. У контексті процесу становлення громадянського суспільства і його духовного феномену громадянської культури бачиться перспективною системно-синергетична методологія подальших наукових досліджень, яка спирається на дедалі зростаючу активність громадян та набуття ними громадянської культури.

6. Основними шляхами формування громадянської культури державних службовців у сучасному українському суспільстві стають освіта і соціальні медіа.

7. Соціальні медіа (Social Media) - це он-лайнні платформи та інструменти, якими можуть користуватися люди для того, щоб ділитися своїми думками, враженнями, професійними спостереженнями і досвідом, також пропозиціями і планами щодо майбутнього.

8. Соціальні медіа можуть містити тексти, малюнки, світлові, звукові та відеоінформаційні формати.

9. Досвід створення автором та використання впродовж трьох років ряду політичних блогів, проведення на них дискусій з широкого кола питань громадянського суспільства переконливо доводить високу ефективність цього засобу для формування громадянської культури державних службовців.

Список посилань

1. *Merriam Ch.* Civic Training in The United States. - Chicago: University of Chicago Press, 1934. - 320 p.

2. *Almond G., Verba S.* The civil culture. - N.Y., 1963. - P. 8.

3. *Almond G., Verba S.* The civil culture revisited. An analytic study. - Boston; Toronto, 1980- IX. - 421 p.

4. *Lokhart C.* Political Culture and Political Change // Culture Matters / Essay in Honor of Aaro Wildavsky. - Boulder, 1997. - P. 135.

5. *Eckstein H.A.* Culturalist Theory of Political Change // American Political Science Review. - 1988. - № 82. - P. 245-289.

6. *Афонін Е.А., Сибиряков С.О.* Політична культура української еліти як суб'єктивний чинник розвитку суспільства // Формування й оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні: Зб. наук. пр. / За заг. ред. М.І.Пірен. - К.: Вид-во НАДУ, 2005. - С. 101-122.

7. *Сибиряков С.О.* Соціетальна ідентичність як фактор президентської виборчої кампанії 2004 р. (синергетичний аспект) // Зб. наук. праць з проблем місцевого самоврядування. Харків, травень 2005 р. - X., 2005. - С. 102-109.

8. *Макушев П.В., Сибиряков С.О.* Правова та політична культура української еліти як суб'єктивний фактор розвитку громадянського суспільства // Наук. вісн. юрид. акад. МВС. - 2005. - № 2. - 2005. - С. 71-81.

9. *Сибиряков С.О.* Соцієтальна ідентичність як фактор громадянської культури державних службовців (синергетичний аспект) // Тези до щорічної конференції НАДУ. - К.: Вид-во НАДУ, 2006.
10. *Пуговський М.* Блогерські мережі // http://blogobig.com/education/manipulative_technologies_and_online_media.html
11. *Rachel S.* The Expanding Blogosphere // *American Journalism Review*. - 2004. - № 14 (June/July 2004).
12. *Blood R.* Weblogs: A History and Perspective // *Rebecca's Pocket*. - 7 верес. - 2000. - 8 січ. 2007.
13. *Cadenhead R.* Adam Curry Caught in Sticky Wiki // <http://www.cadenhead.org/workbench/news/2818/adam-curry-caught-sticky-wiki/>
14. <http://en.wikipedia.org/wiki/>
15. <http://www.orgnet.com/sna.html/>
16. http://en.wikipedia.org/wiki/Video_sharing/
17. *Drezner D. Farell H.* The Power and Politics of blogs // <http://infostore.org/info/3435197/>
18. *Климович С.* Политики больны Интернетом. - 13 грудня 2006 // <http://www.podrobnosti.ua/analytics/2006/12/13/377339.html/>
19. Русский сектор ЖЖ - последнее "место для дискуссий?" // <http://ashpi.livejournal.com/40654.html/>
20. Сила в правде // <http://roizman.livejournal.com/>
21. Использование интернет-блогов в политической борьбе. - <http://ashpi.livejournal.com/28380.html/>
22. Украинская политическая блогосфера // <http://shorec.livejournal.com/414490.html/>
23. Прутнемір // <http://nash-lj.org.ua/rank/ua/>
24. Об украинской блогосфере // <http://ace.kiev.ua/ob-ukrainskoj-blogosfere/>
25. Сайти, що змінили світ. Livejournal // <http://blogoreader.org.ua/2008/05/07/best-sites-livejournal-2/#more-178/>
26. Опубликована статистика українського ЖЖ // <http://ace.kiev.ua/ob-ukrainskoj-blogosfere/>
27. Итоги парламентского года // <http://nardep.livejournal.com/94682.html/>
28. Форум профессора Афонина. Секция "Политическая культура" // <http://afonined.livejournal.com/54619.html/>
29. Сайт "Державні службовці - слухачі НАДУ" // http://community.livejournal.com/ua_nadu/profile/

Лариса Гаєвська,
кандидат педагогічних наук,
докторант кафедри управління освітою НАДУ

Дискусії навколо проекту Статуту нижчих і середніх училищ Міністерства народної освіти (1860) як форма залучення громадськості до вирішення проблем управління освітою

У статті розглядаються питання залучення громадськості до обговорення проекту нового Статуту нижчих і середніх училищ Міністерства народної освіти на початку 60-х років XIX ст. Аналізуючи дискусію стосовно Проекту, яка розгорнулася на сторінках журналів, автор визначає основні напрями посилення участі громадськості в діяльності державних органів управління освітою.

Ключові слова: управління освітою, державно-громадське управління освітою, залучення громадськості, громадська ініціатива, народні училища, початкова освіта, попечитель, Міністерство народної освіти.

In the article the questions of bringing in of public are examined to the discussion of project of new Regulation of lower and middle schools of Department of folk education at the beginning of 60th of XIX age. Analysing a discussion in relation to Project, which developed on the pages of magazines, an author determines basic directions of strengthening of participation of public in activity of public organs of educational government.

Key words: educational government, state-public educational government, bringing in of public, public initiative, folk schools, primary education, popechitel', Department of folk education.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науково-практичними завданнями. В умовах сучасних трансформаційних перетворень, що мають місце в українському суспільстві, відбуваються активні пошуки шляхів піднесення національної системи освіти на новий, демократичний рівень її розвитку. Один з дійових засобів вирішення цього завдання вбачається в переході від державного до державно-громадського управління освітньою галуззю. Підтвердження цього знаходимо в працях В.Білоголовського, С.Крисюка, Г.Дмитренко, Т.Круковської, В.Лугового та ін.

Сьогодні спостерігаються окремі спроби реалізації закладених на державному рівні вимог щодо запровадження в управлінську діяльність громадської ініціативи. Проте це не звужує простору наукових пошуків у цій царині, а, навпаки, розширює його межі.

На нашу думку, певну допомогу в розв'язанні проблеми може надати звернення до досвіду минулого, який містить певні патерни запровадження державно-громадських засад в управління освітою.

Актуальність. Особливої уваги в цьому контексті заслуговують 60-і рр. XIX ст. - епохи розквіту духовних сил та ідеалів, активного залучення громадськості до вирішення освітянських питань різного рівня. Першим кроком у цьому напрямі став проєкт нового Статуту нижчих і середніх народних училищ, обговорення якого спричинило дискусію на сторінках педагогічної преси, до якої залучилися як представники вищих освітянських кіл, так і прості вчителі, висловлюючи свої думки, вносячи різноманітні пропозиції. Вивчення історико-педагогічних матеріалів, в яких відображено зміст цієї дискусії, дасть змогу виявити основні напрями, за якими відбувалося посилення участі громадськості в діяльності державних органів управління освітою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітленню подій, характерних для 60-х рр. XIX ст., присвятили свої праці дослідники минулого Я.Абрамов, Є.Мединський, М.Пирогов, С.Рождественський, З.Смирнов та ін.

Серед сучасних науковців, які звертаються до вивчення процесів, що мали місце в заявлений період, зокрема піднесення громадської ініціативи в галузі освіти, слід назвати Н.Побірченко. Грунтуючись на широкому масиві історико-педагогічних джерел, вона подає всебічний аналіз передумов поширення руху української інтелігенції, який надалі зумовив виникнення своєрідних товариств, що надалі стали називатися Громадами; розкриває основні напрями їх діяльності, які, безумовно, є свідченням активізації діяльності громадськості, посилення її значущості в тогочасному суспільстві загалом і освітянській галузі зокрема.

Зміст просвітницької діяльності педагогічної громадськості, її інтелектуальні пошуки в другій половині XIX - на початку XX ст. стали предметом наукових пошуків Л.Вовк. Діяльності київських просвітницьких товариств у цей період присвятила своє дослідження Л.Березівська.

Важливим проявом громадської ініціативи в галузі освіти в 60-і рр. XIX ст. стало відкриття недільних шкіл - проблема, що набула всебічного висвітлення в історико-педагогічному дослідженні Н.Коляди.

Тенденції до розширення сутності історико-педагогічних надбань минулого знаходимо в працях В.Бондаря, І.Зязюна, М.Євтуха, Б.Ступарика, О.Сухомлинської.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Авторами здійснено доволі глибокий аналіз реформаційних процесів, що мали місце в 60-і рр. XIX ст., проте поза їхньою увагою залишився такий аспект, як дискусії педагогічної громадськості навколо Проекту нового статуту нижчих і середніх народних училищ.

Мета статті: розкрити сутність дискусії, яка виникла на початку 60-х рр. XIX ст. у зв'язку з проектом нового Статуту нижчих і середніх училищ (далі - Проект), і сприяла залученню громадськості до управління освітою.

Вклад основного матеріалу. Передумовою виникнення дискусії навколо Проекту стало звернення Міністерства народної освіти до педагогічних рад навчальних закладів та відомих педагогів з проханням висловити свою думку стосовно його змісту. Аналізуючи відгуки, пропозиції, рецензії, що надійшли до різних педагогічних видань у процесі обговорення, можна визначити чотири найважливіших аспекти, що найчастіше потрапляли в дискусійне поле:

- п структура шкільної освіти;
- п порядок заснування навчальних закладів і їх утримання;
- п роль, становище і коло обов'язків керівника навчального закладу;
- п кадри педагогів, система їх підготовки, кваліфікаційний рівень.

Учасники дискусії були цілком одностайні в тому, що старий статут (1828 р.) давно вичерпав себе і потребував змін, продиктованих новим часом, зокрема привернення уваги суспільства, яке залишалося байдужим до проблем освіти, до участі в її розбудові на нових, громадських засадах.

Активним учасником обговорення, що розгорнулося навколо Проекту, був М.Пирогов - на той час попечитель Київського навчального округу. Він добре знав життя народу, умови, потреби селянського середовища і простих людей малих і великих міст, підходив до справи без ідеалізації, орієнтуючись у своїх судженнях на реальні обставини. "Щоб підняти грамотність народу в містах, - писав педагог, - у нас тільки і є в руках два засоби: 1) зробити обов'язковими для одних грамотність, для інших - закінчення курсу в елементарних училищах, надаючи тільки для грамотних право на отримання торговельних свідоцтв і для вступу з поселенців у міщани та в цехи і тільки для тих, хто закінчив курс в цих училищах - право на вступ до гільдій; 2) пристосувати навчання в елементарних школах до справжніх потреб міської спільноти" [8, с. 323-330].

На думку М.Пирогова, одним із наріжних принципів шкільної освіти має стати послідовність і завершеність в обсягах знань, які учень отримує на кожному рівні навчання, тобто кожна школа повинна була відігравати роль своєрідної "сходинки" до наступної - від елементарної до університету. Ця обставина не набула належного врахування в Проекті. Тут не передбачалися можливості переходу з вищих народних училищ ні до гімназії, ні тим більше до університету. Навіть закінчивши чотирирічний курс навчання в народному училищі, учень міг потрапити лише до першого класу гімназії.

На противагу такій системі М.Пирогов вніс пропозицію такого змісту: "Повітові училища і запропонований проектом сурогат, під назвою вищих народних, треба виключити з числа наших навчальних установ, як таких, що не відповідають вимогам суспільства і своєю замкнутістю переривають природний зв'язок між цими закладами" [8, с. 322].

Замість двох видів - вищих і нижчих училищ, автор вважав за краще залишити тільки елементарні, наголошуючи при цьому, що програма навчання в таких школах має відповідати потребам промислової і торгівельної спільнот. Крім того, М.Пирогов рекомендує здійснити такі реформаторські дії: передбачити поєднання елементарних шкіл з ремісничими; обмежити курс навчання в елементарних училищах двома роками; на базі елементарних училищ відкривати недільні заняття для всіх бажаючих. Для учнів, котрі досягнуть успіхів у елементарному училищі, слід відкрити шлях безпосередньо до прогімназії.

З такими пропозиціями М.Пирогова не погоджувався відомий педагог М.Вессель. Він вважав, що ніяких ступенів у системі народної освіти не повинно бути. Народні училища мають бути цілком самостійними, зі своїм призначенням і визначеним колом діяльності. Адже місія народних училищ "полягає в тому, щоб очистити, прояснити, поглибити і розширити поняття і розуміння народу, розбудити в ньому живу свідому духовну діяльність і таким чином вивести цілі маси народу з морального оціпеніння і сонливості, невігластва, згрубілості, лінощів, бруду, пияцтва" [2, с. 53].

Власну точку зору стосовно структури початкової освіти висловив і співробітник журналу "Современник" Ф.Толь. Він пропонував зберегти школи грамотності та вище народне училище. Інноваційною в його рекомендаціях була ідея надання права місцевим територіальним громадам при потребі відкривати в школах

грамотності додаткові класи - на заміну нижчого училища. Це, на думку автора, "відкривало б можливість для поступового переростання шкіл грамотності у школи більш високого типу" [11, с. 113].

Недостатньо висвітленою, незважаючи на її актуальність, особливо для сільських шкіл, при обговоренні залишилась проблема вчительських кадрів для системи початкового навчання. На це звертає увагу М.Пирогов. Він зазначає, що із змісту Проекту не зрозуміло, чи кожного, хто захоче, можна допускати до вчителювання у школах грамотності (це передбачає § 6 Проекту) без будь-якої перевірки його знань, екзаменування [8, с. 334].

Рецензенти були одностайні в тому, що школи грамотності, їх засновників і вчителів не треба сковувати формальностями. На думку Г.Неверова, кандидат на вчителювання має представляти посвідчення від міського чи волосного голови про те, що він дійсно може навчати дітей і має довіру від громади. Адже батьки віддають дітей у науку грамотію, якого часом навіть не знають. "Закон ... повинен захистити суспільство від зловживань, особливо таке незріле, як наше, в якому немає зовсім основних понять про виховання" [6, с. 87].

Він також зауважував, що було б доречним з боку церкви "включити в екстерію і наставників юнацтва; це, звичайно, піднесло б вчительське значення в очах народу більше багатьох офіційних відзнак" [6, с. 87].

Крім того, писав Г.Неверов, було б справедливим самодіяльних вчителів, що зголосилися працювати у школах грамотності для загального добра, чимось заохотити, щоб вирізнити серед решти громади, зміцнити авторитет - приміром, "увільнити від тілесного покарання, захистити від сваволі якого-небудь сільського писаря чи служителя поліції" [6, с. 87].

Загалом же слід зазначити, що тема вчителювання для системи початкового навчання набула недостатнього висвітлення як у Проекті статуту, так і в нотатках рецензентів.

Окрема увага в процесі обговорення надавалася розгляду ролі почесних попечителів народних училищ.

Скептично відгукується про них О.Бобржицький. З цього приводу він писав: "Придивившись ближче до їх діяльності, ми переконуємось, що чи не найбільшу користь вони приносять лише своїми добровільними пожертвуваннями на користь закладів" [1, с. 213]. О.Бобржицький поділяє думку про попечителя в рясі: "... духовні, призначені членами ради по самій освіті, отриманій у

духовних закладах, не знайомі з потребами і запитами світських навчальних закладів. Можна вважати, що вони обмежуються в радах чисто пасивною роллю" [1, с. 213].

Педагогічні і навчальні ради були засновані ще згідно зі статутом 1828 р., тому до параграфів, які стосувалися діяльності цих органів, зауважень було не дуже багато. До складу педагогічної ради входив увесь викладацький штат на чолі з директором, а також інспектор. Даючи позитивну оцінку цим радам, Д.Дашков зауважує, що "... об'єднання навчальних рад різних закладів для спільного обговорення загальних питань урівнює і зближує вчителів, роз'єднаних чинами" [3, с. 213].

На думку О.Тимофєєва, до діяльності членів педагогічної ради "корисно було б додати і розгляд підручників, які щойно вийшли і складання книг для керування" [10, с. 78].

До цієї теми з критикою звертається Г.Ігнатович. Він не погоджується з таким правом педагогічних рад, як остаточне забезпечення учнів підручниками. На його переконання, щоб виписати посібники для учнів та для кабінетів училища, журнали і книги для фундаментальної бібліотеки, не досить вибору педагогічної ради - потрібен ще дозвіл попечителя округу. Підпорядкування рад і голів не чітке, так що важко зрозуміти, яке управління проект пропонує внести в гімназії - колегіальне чи особистісне [4].

Ще однією формою державно-громадського управління в гімназії було її правління. У § 249-252 Проекту статуту зазначалося, що на "правління гімназії, яке складається під головуванням директора з інспектора та двох членів, які обираються з викладачів", покладаються завдання господарського плану. Всі члени правління однаковою мірою відповідали за його діяльність і, в разі виникнення негараздів, "підлягають однаковому покаранню" [8, с. 130].

Ці положення набули схвалення в статті О.Тимофєєва. Обгрунтовуючи свою думку, він зауважував: "Деякі керівники навчальних закладів, які дозволяють собі чинити злодійства і час від часу розпоряджатися казенними коштами як власними, будуть у цьому випадку обмежені в таких діях, перебувають постійно під контролем інших членів правління" [10, с. 78-79].

Із запереченням доцільності запровадження в гімназіях правління виступив О.Бобржицький. Він вважав, що такі органи не мають будь-якої значущості. Адже два виборні члени з учителів, з огляду на їхню завантаженість уроками та іншими справами, не "можуть добросовісно виконувати свої обов'язки з управління, не

кажучи вже про те, що вони не мають належної самостійності" [1, с. 214].

Заперечення щодо доцільності запровадження в гімназіях правління висловив і М.Носков. На користь своєї думки він наводить такі обґрунтування: у вищому народному училищі працює лише 5 учителів. Один із них виконує обов'язки секретаря навчальної ради, двоє обираються в члени правління під головуванням інспектора. Вільним від виборної посади залишається лише один учитель. Отже, робить висновок М.Носков, "небагато буде вчителям полегшення за умов відмежування складу правління від складу навчальної ради, якій, наприкінці своїх засідань, не важко буде перевірити суми й розрахунки надходжень і витрат училища" [7, с. 96].

Широкого обговорення набули також положення Проекту, які стосувалися доцільності посади почесного попечителя, сутності діяльності педагогічних і навчальних рад, повноваження їхніх голів та ін.

Висновки. Таким чином, проект Статуту нижчих і середніх народних училищ набув неоднозначної оцінки серед педагогічної громадськості. Серед досвідчених педагогів-новаторів деякі його параграфи викликали розчарування, втрату надій на швидкий та дійовий розвиток системи освіти. Водночас не можна заперечувати позитиву, зумовленого можливістю відкритого висловлювання педагогами своїх міркувань, критичних зауважень і порад. Особливу значущість цей факт відіграв для провінційних учителів, які мали багатий досвід роботи на педагогічній ниві, були першими організаторами місцевого самоврядування, яке лише зароджувалося.

Створенню умов для широкої полеміки започаткувало нову форму взаємодії держави і громадськості, зокрема в плані запровадження демократичних принципів в управлінні освітою.

Перспективи подальших розвідок. На нашу думку, подальшого вивчення потребують результати обговорення Проекту, а саме чи були враховані пропозиції (і які саме) в прийнятому в 1864 р. новому Статуті.

Список використаних джерел

1. *Бобржицкий О.* Несколько слов о проекте нового Устава для средних и низших учебных заведений // Рус. педагог. вест. - 1860. - № 8. - С. 210-215.

2. *Вессель М.* Что такое народное училище и в чем состоит дело его // Учитель. - 1861. - № 2. - С. 45-53.

3. *Дашков Д.* Несколько слов о проекте Устава низших и средних училищ // Журн. М-ва народ. просвещения. - 1861. - Ч. СХ. - С. 31-54.
4. *Игнатович Г.* Проект устава низших народных училищ // Санкт-Петербургские ведомости. - 1860. - № 171. - С. 131-152.
5. *Мизко В.* Взгляд на проект Устава низших и средних училищ // Журн. М-ва народ. просвещения. - 1861. - Январь. - С. 10-20.
6. *Неверов А.* Практические замечания провинциального педагога на проект устава низших и средних учебных заведений Министерства народного просвещения // Отечественные записки. - 1860. - Декабрь. - С. 83-92.
7. *Носков М.* О проекте Устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве Министерства народного просвещения // Рус. педагог. вестн. - 1860. - Август. - С. 90-104.
8. *Пирогов Н.* Мысли и замечания по проекту Устава училищ, состоящих в ведомстве М-ва народ. просвещения // Н.И.Пирогов. Сочинения. - СПб., 1900. - Т. 1. - 525 с.
9. Проект Устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве МНП // ЖМНП. - 1860. - Март. - С. 9-142.
10. *Тимофеев А.* О преобразовании гимназии. Замечания на проект низших и средних училищ в ведомстве МНП // Журн. М-ва народ. просвещения. - 1860. - Ч. СVII. - С. 68-84.
11. *Толь Ф.* Проект устава низших и средних училищ, состоящих в ведомстве МНП // Современник. - 1860. - № 8-9.

Оксана Воробйова,
здобувач кафедри філософії
та методології державного управління НАДУ

Інформаційне суспільство як передумова виникнення електронної комерції

У межах даної статті проаналізовано сутність та особливості розвитку інформаційного суспільства, що виступає вагомим фактором та передумовою виникнення електронної комерції, обґрунтовано роль інформаційно-комунікативних технологій у формуванні та здійсненні електронної комерції та електронної економіки, наведено основні історико-методологічні засади становлення інформаційного суспільства, розкрито базові принципи, які регламентують функціонування електронної комерції в сучасних умовах суспільного розвитку.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційні фактори, глобальний інформаційний простір, інформація, інформаційна економіка, електронне врядування, електронна комерція.

In this article the essence and particularities of information society development which has been an important factor and precondition to establishing of e-commerce are analyzed. The article also touches the role of information and communication technologies in forming and implementation of e-commerce and e-economy, highlights the main historical and methodological base of information community creation and overviews basic principles which regulate functioning of e-commerce in modern conditions of human development.

Key words: information society, information factors, global information space, information, information economy, e-government, e-commerce.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. У кінці ХХ ст. під впливом науково-технічного прогресу відбулися суттєві зміни геополітичної, соціальної та економічної системи суспільства. Бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) кардинально змінив обличчя світу, привів до нових, нечуваних можливостей розвитку людської цивілізації. Це свідчить про те, що інформаційний вплив на державу, суспільство, громадянина зараз є ефективнішим, ніж політичний, економічний і навіть військовий. Широке застосування обчислювальної техніки та розвиток високих інноваційних технологій, перебудова соціальних структур, трансформація геополітичної ситуації - все це сприяло появі нового рівня розвитку людства - інформаційного суспільства, яке і створило передумови виникнення електронної комерції як нового засобу ефективної організації економічного сектору.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Виходячи із цього метою статті є розкриття сутності, основних підходів щодо становлення інформаційного суспільства та передумов, які воно продукує в контексті створення технологій електронної комерції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вперше ідею становлення інформаційного суспільства було сформульовано наприкінці 60-х рр. минулого століття в межах концепції токійського професора Ю.Хаяші. Деякі дослідники окремі тенденції виникнення інформаційного суспільства вбачають ще до 60-х рр. у працях таких учених, як Ф.Махлупом [1] і Т.Умесао в Японії.

Доцільність створення такої концепції вчені пов'язували із необхідністю поширення комп'ютерних технологій як основного засобу розвитку японського суспільства, особливо що стосується його економічної сфери. Концепція "інформаційного суспільства"

вказала на принципово важливу рису постіндустріального суспільства, розкривши сутність розуміння властивостей інформації та її зростаючу роль у житті суспільства. На думку більшості дослідників, інформаційне суспільство є складовою теорії постіндустріалізму [4; 11; 21].

Більше того, авторство терміна "інформаційне суспільство" сьогодні достатньо спірне, але майже всі дослідники згодні з тим, що воно походить з Японії як "головний конструкт локального технологічного розвитку, що було підтверджено докладом професора Токійського технологічного інституту Ю.Ханші та рядом наукових докладів і звітів японському уряду, де були змальовані контури інформаційного суспільства" [2].

У межах сучасної науки існує значна кількість підходів, яка забезпечує формування власного розуміння сутності інформаційного суспільства. Більше того, скільки існує дослідницьких підходів, стільки ж майже і існує визначень інформаційного суспільства є певною лише методологічною відмінністю.

Термін "інформаційне суспільство" зайняв міцні позиції в лексиконі закордонних політичних діячів різного рівня. Саме з ним пов'язують майбутнє своїх країн багато керівників. Найвиразніше це проявляється в діяльності адміністрації Президента США (національна інформаційна інфраструктура), Ради Європи (інформаційне суспільство), Канади, Великобританії (інформаційна магістраль). Не відстають у розробці відповідних програм і концепцій розвитку інформаційних і телекомунікаційних технологій (ІТТ) інші держави Європейського співтовариства та азіатські країни.

На думку Д.Лайона, інформаційне суспільство виражає ідею нової фази в історичному розвитку передових країн... передбачає створення нового соціального зразка, що є результатом "другої індустріальної революції", яка в основному ґрунтується на мікроелектронній технології" [3]. Саме тому включення людей в інформаційне суспільство характеризує "втягування в безпрецедентне розмаїття інформаційно орієнтованих типів робіт. Наукові й технічні працівники збирають і продукують інформацію, менеджери й фахівці опрацьовують її, викладачі й працівники комунікаційної сфери поширюють її. Цей процес "інформатизації" не залишає недоторканною жодну сферу соціальної активності: від повсякденного життя до міжнародних відносин та від сфер дозвілля до виробничих відносин" [3].

На думку Д.Кеттль, "інформаційне суспільство відрізняється від суспільства, у якому домінують традиційна промисловість і сфера послуг тим, що інформація, знання, інформаційні послуги, і всі галузі, пов'язані з їхнім виробництвом (телекомунікаційна, комп'ютерна, телевізійна та ін.) ростуть більш швидкими темпами, а також є джерелом нових робочих місць, стають домінуючими в економічному розвитку" [4].

Важлива роль у контексті становлення інформаційного суспільства належить дослідженням американського соціолога Д.Белла та його праці "Прихід постіндустріального суспільства", де ним було чітко визначено, що основу становлення постіндустріального суспільства становлять теоретичні знання, які і є визначальним принципом його функціонування, джерелом інновації та формування політики. Саме в цей період виникає нова форма діяльності фахівців, які застосовують новітні досягнення науки й техніки в різних сферах суспільного життя, починаючи з економіки і закінчуючи духовною сферою. Таким чином, на початку сімдесятих років відбувається формування нової ідеології інформаційного суспільства. Особлива цінність підходу Д.Белла до з'ясування сутності інформаційного суспільства полягає саме в його спробі чітко ідентифікувати його принципову відмінність від постіндустріального суспільства, визначити їх тотожні та протилежні сторони. Виходячи з цього характерною ознакою функціонування інформаційного суспільства є визнання інформації як основного інструменту суспільного розвитку, який приводить до виникнення нової соціальної структури, яка регламентується інформаційними факторами.

Не менш важливий аспект у контексті розгляду даної проблеми полягає в з'ясуванні основних факторів впливу інформаційного суспільства на сучасну людину, тобто яким чином воно приводить до зміни характеру її діяльності, адже ще Д.Белл писав про те, що саме інформаційне суспільство забезпечує перехід від виробництва речей до виробництва послуг [5]. У результаті цього цінність людського фактора в організації системи суспільної діяльності значно знижується, оскільки більшість функцій її діяльності підміняється спеціальними технологіями. Це відповідним чином привело в 60-70-их рр. до "колосального перевищення кількості службовців порівняно із кількістю робітників, як безпосередніх суб'єктів реалізації відповідних технологій" [6].

Це визначення суспільства нового типу дало поштовх науковій громадськості з розвитком новітніх інформаційних і комуні-

каційних технологій більш ретельно розглядати саме інформаційні чинники становлення майбутнього. Це усвідомив і сам Д.Белл, який дещо пізніше почав активно використовувати термін "інформаційне суспільство". Саме Д.Белл сьогодні вважається одним з основоположників концепції "інформаційного суспільства", який серед перших виділив його характерні ознаки. Його визначення даного поняття цікаве історичністю свого підходу, за яким він визначає сутність нового суспільства через зміни, що відбуваються в суспільстві сьогодні, тим самим виділяючи і підкреслюючи саме ті ознаки, що будуть відрізняти "післяреволюційне" суспільство від нинішнього [7, с. 330].

Більш детально питання інформаційного суспільства висвітлювали Е.Тоффлер у книзі "Третя хвиля", Ж.Бодріяр - "Система речей", М.Кастельс - "Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура" та ін.

Але так чи інакше поштовх йде саме від розвитку техніки, насамперед, інформаційно-телекомунікаційної, до якої відносять комп'ютери, мережі та т.ін. Технологічний прогрес стає основою нового суспільства і це явно видно на прикладі розвинутих країн, що дає змогу провідним ученим акцентувати увагу на тому, що суспільство в нову епоху "стає електронним" [8].

Набагато раніше З.Бжезинський визначив це суспільство як те, "що формується у всіх відношеннях під впливом сучасної техніки та електроніки", і де, водночас, "індустріальні процеси вже не є вирішальним фактором соціальних змін і еволюції способу життя, соціального устрою та моральних цінностей" [9].

Інший мислитель, Е.Тоффлер, який теж є одним з головних ідеологів інформаційного суспільства, не дає однозначного визначення новій цивілізації, але через всі свої твори проводить думку про її принципово новий характер, що являє собою новий кодекс поведіння і виводить людство за межі концентрації сили, коштів і влади [10]. Таким чином, за О.Тоффлером прихід інформаційного суспільства приводить до кардинальної зміни соціальної структури суспільства, основу якої становить "не відношення форм власності, а інтелектуальна кваліфікація, вклад в інтелектуальну технологію. Він називає цей прошарок населення когнітаріатом і передрікає йому роль структурного детермінатора у майбутньому [10].

Інші дослідники пов'язують нове суспільство з розвитком комунікаційних мереж та й інтерпретують його у цьому контексті.

З'являються концепції суспільства мережевого інтелекту (Тапскотт), підкреслюється мережевий характер майбутніх соціальних структур (Кастельс) та ін. Суспільство в даних концепціях виступає як стійка мережа, павутина (схожа на Інтернет з технологічної точки зору) інформаційних зв'язків та взаємодій, причому такої структури набувають всі рівні соціальної організації. Провідний соціолог М.Кастельс відзначає, що відтепер "глобальні мережі інструментального обміну селективно підключають або відключають індивідів, групи, райони і навіть країни відповідно до їхньої значущості для виконання цілей, що обробляються в мережі, у безперервному потоці стратегічних рішень" [11].

Через це становлення суспільства такого типу набуває глобального характеру, торкаючись усіх без винятку країн і соціумів. Але положення і статус цих акторів вже буде залежати від них самих, від їхньої політики та потенціалу, а також ступеня включеності в ці процеси [12].

На теренах колишнього СРСР ця проблематика розробляється менш активно, зважаючи на ступінь відсталості цих країн у розбудові інформаційного суспільства, хоча тут слід виділити такі фундаментальні праці: "Становлення глобального інформаційного суспільства: проблеми та перспективи" А.А.Чернова, "Філософія комп'ютерної революції" А.А.Ракітова, "Духовний сенс Інтернету" Л.Н.Тіраспольського та ін.

З позицій В.Л.Іноземцева сутність інформаційного суспільства складається з концепцій інформації, які забезпечують прогрес суспільства та відповідні досягнення експериментальної науки і базуються на розвитку теоретичного знання" [13]. Причому ця тенденція усе більш підсилюється, оскільки обсяг знань у світі до кінця ХХ ст. зріс уже вдвічі, а обсяг інформації, таким чином, збільшився більш ніж у 30 разів. Це цілком могло привести до виникнення нового типу соціальної організації - інформаційного суспільства.

На думку російського дослідника О.Ракітова, прихід інформаційного суспільства характеризується формуванням ефективного інформаційного соціуму в межах якого: будь-який індивід, група осіб, підприємство чи організація у будь-якій точці країни й у будь-який час можуть одержати за відповідну плату чи безкоштовно на основі автоматизованого доступу і систем зв'язку будь-яку інформацію і знання, що необхідні для їхньої життєдіяльності і рішення особистих і соціально значимих завдань; у суспільстві вироб-

ляється, функціонує і доступна будь-якому індивіду, групі чи організації сучасна інформаційна технологія; мають розвинуті інфраструктури, що забезпечують створення національних інформаційних ресурсів в обсязі, необхідному для підтримки науково-технологічного і соціально-історичного прогресу, що постійно прискорюється; відбувається процес прискореної автоматизації і роботизації всіх сфер і галузей виробництва та управління; відбуваються радикальні зміни соціальних структур, наслідком яких виявляється розширення сфери інформаційної діяльності і послуг [14, с. 56].

Вклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових висновків. Сучасний етап розвитку інформаційного суспільства характеризується фундаментальними змінами майже в усіх сферах буття людини: економічній, соціальній, політичній, культурній. Усі вони відбуваються під величезним впливом глобального інформаційного суспільства, яке проголошує інформацію, знання та постійне самовдосконалення особистості рушійними силами суспільного прогресу. Як зазначається в Окінавській Хартії глобального інформаційного суспільства, що була ухвалена лідерами "великої вісімки" 20 липня 2000 р., "інформаційно-комунікаційні технології є одним з найважливіших факторів, що впливають на формування суспільства XXI століття". Настає якісно новий етап у розвитку процесів обміну інформацією. Інтенсивне впровадження та переплетення локальних та глобальних інформаційних мереж створює принципово нові засоби інформаційного обміну та інструменти впливу на масову свідомість, посилюючи значення соціально-психологічних, культурних та духовних аспектів становлення глобального інформаційного суспільства. З огляду на це актуальними є проблема формування моральної особистості в інформаційному соціумі, вивчення позитивних та негативних факторів, що впливають на цей процес, наслідків впливу масового суспільства і культури на світосприйняття та духовний розвиток індивідуума, процесів впливу ЗМІ та Інтернету на свідомість особистості, розробка методів застосування інформаційних технологій з метою забезпечення рівних умов та можливостей морального розвитку всіх людей, незважаючи на соціально-майновий стан, національність, політичні вподобання, конфесійну належність, особливості світосприйняття. *Метою дослідження є акцентування уваги на цих питаннях та розробка рекомендацій щодо регулювання етичної сфери інформаційного суспільства [15].*

В Україні, зокрема, проблема інформаційного суспільства сформувалась первинно в межах різних кібернетичних теорій. На думку академіків В.Михалевича, І.Сергієнка, О.Кухтенка, О.Івахненка, особливістю становлення інформаційного суспільства є його інтелектуалізація. Розроблена українською школою сукупність прийомів, такі як штучний інтелект, нові підходи до розробки ЕОМ тощо, характеризувалися як новий якісний рубіж у світовій кібернетиці. Вони були найперспективнішими і базувалися на відтворенні механізму діяльності мозку людини. Ці концепції лягли в основу Національної програми інформатизації, прийнятої Верховною Радою України в 1998 р. Цей фактор наводить на сумні роздуми, тому що саме Україна змогла в 1952 р. створити третій у світі комп'ютер після США та Великобританії, саме Україна сформувала всесвітньовідому школу в галузі кібернетики та обчислювальної техніки на чолі з академіками С.Лебедевим і В.Глушковым. Ще в 70-80 рр. минулого століття академік В.Глушков сформулював низку важливих ідей, пов'язаних з інформатизацією суспільства, зокрема з упровадженням електронних грошей, розробкою державних АСУ тощо, які у поєднанні дають можливість говорити про формування інформаційного суспільства.

Важлива роль у дослідженні сутності виникнення інформаційного суспільства в українській науці належить дослідженню М.Згуровського. Так, на його думку, "нові можливості, які несе з собою інформаційна революція, створюють виклик традиційним системам генерування, поширення та передачі знань, тобто системам науки й освіти. Потужні бази даних і знань відіграють роль гігантських "сховищ" для нескінченних фактів і базових даних у всіх сферах людської діяльності, а глобальні комп'ютерні мережі стають потужними інструментами для високошвидкісного доступу до цієї інформації з будь-якого куточка світу [16].

Важливим критерієм переходу суспільства до інформаційної стадії розвитку може служити відсоток населення, зайнятого у сфері послуг:

- н якщо в суспільстві більше 50% населення зайнято у сфері послуг, наступила постіндустріальна фаза його розвитку;

- н якщо в суспільстві понад 50% населення зайнято у сфері інформаційно-інтелектуальних послуг, суспільство стає інформаційним.

Інформаційна сфера поступово стає фундаментальним базисом усіх видів економічної діяльності - від фінансово-кредит-

них операцій до промислового і сільськогосподарського виробництва, оскільки вона виконує найважливішу функцію - інформаційне забезпечення господарської діяльності та керівництво нею. Отже, вирішальним чинником, що забезпечує реальне буття та життєдіяльність сучасного розвиненого суспільства, виступає інформація. Зрозуміло, що сучасне матеріальне виробництво набуває розвитку в принципово нових умовах, серед яких, по-перше, наростаюче вичерпування природних ресурсів, і особливо тих, що не поновлюються. По-друге, екологічна катастрофа, що насувається. По-третє, демографічний дисбаланс. По-четверте - зростаюча нерівномірність і розрив в економічному, індустріальному, інформаційному розвитку різних країн світу. Нарешті, по-п'яте, прискорений розвиток високих наукових технологій та інформаційних процесів відбувається лише в кількох розвинутих країнах світу.

Відповідно до цього інформаційне суспільство забезпечує комплексний та органічний розвиток людини, створює для неї необхідні умови духовного розвитку, нарощування національного людського капіталу як основи розвитку нового типу соціальної організації. Для більшості країн світу, які включились у процес формування інформаційного суспільства, притаманні стандартизовані умови розвитку, оскільки здебільшого вони мають глобальний характер. Так, на думку А.Колодюк, "інформаційне суспільство вже давно прийшло на всі континенти й у всі країни світу, а людство ХХІ ст. живе в умовах нового типу суспільного ладу" [17, с. 5]. При цьому інформаційне суспільство як глобальне явище розглядається не стосовно до його географічних, чи навіть геополітичних вимірів, а насамперед тому, що навколо його формування та розвитку об'єднуються представники всіх суспільних секторів - держави, бізнесу, громадського суспільства.

Розвиток інформаційного суспільства на даному етапі має супроводжуватися як модернізацією соціально-економічних структур, так і створенням нових.

Виникнення інформаційного суспільства стало можливим завдяки розвитку інформаційних технологій: появі цифрових способів обробки інформації; бурхливому розвитку електроніки; підкоренню людиною космосу і створенню супутникових технологій зв'язку; розробці інформаційних мережевих технологій і створенню Інтернету [18].

Це, у свою чергу, вимагає нового інституційного обґрунтування засад розвитку інформаційного суспільства та його впливу на елек-

тронну комерцію. Одна з найважливіших рекомендацій "Плану Дій" [19] Всесвітнього Самміту з питань інформаційного суспільства наголошує на тому, що успішна розробка і реалізація електронних стратегій можливі лише на основі діалогу і розвитку партнерства.

На думку А.Колодко, "останнє десятиріччя XX століття стало періодом переорієнтації міжнародних економічних та політичних систем у глобальному напрямі. Поширення міжрегіонального виробництва, дерегуляція комерційної сфери та підвищений рівень взаємозалежності між державами зумовили нагальну необхідність перегляду та трансформації політичних, економічних, інституційних та правових систем із національного рівня до міжнародного" [20, с. 4].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. За умов правильного використання інформаційно-комунікаційні технології стають потужним засобом електронного залучення, економічного розвитку та демократизації суспільних процесів. Таким чином, інформаційне суспільство являє собою нову фазу розвитку передових країн, основу якої становлять інноваційно-інформаційні технології. Усе більше людей втягується в розмаїття інформаційно орієнтованих типів робіт. Наукові й технічні працівники збирають і продукують інформацію, менеджери й фахівці опрацьовують її, викладачі й працівники комунікаційної сфери поширюють її. Цей процес інформатизації не залишає жодну сферу соціальної активності: від повсякденного життя до міжнародних відносин та від сфер дозвілля до виробничих відносин.

Аналіз показує, що у світовому виробничому процесі з'явилися дві якісно нові обставини: по-перше, перетворення інформаційної сфери в лідируючий сектор економіки з фундаментальності продукту, кількості зайнятих, впливу на виробничий процес тощо, а, по-друге, об'єктивація вартості інформації, тобто важливість самоконтролю провідної товарної продукції.

Важливим фактором ефективності функціонування інформаційного суспільства є реалізація соціально-економічної політики держави, спрямована на здійснення технологій електронної комерції. Відповідно до логіки даного дослідження сутність, основні форми та види електронної комерції будуть виступати предметом окремого дослідження.

Список використаних джерел

1. *Machlup F.* Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton, 2000. - 457 с.

2. *Алексеева И.Ю.* Возникновение идеологии информационного общества // <http://www.iis.ru/events/19981130/alexeeva.ru.html>
3. *Лайон Д.* Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії // <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/lajon.html>
4. Социализм и либерализм: перспективы синтеза // http://www.libertarium.ru/libertarium/1_lib_white-04
5. *Bell D.* The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting. - N.Y., 2003.
6. *Петров С.Т.* Информационное Общество: На пути к электронному государству // <http://www.iis.ru>
7. *Белл Д.* Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе / Под ред. П.С.Гуревича. - М.: Прогресс, 1986. - 420 с.
8. *Танскотт Дон.* Электронно-цифровое общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. - К.: INT Пресс; М.: Рефл-бук, 1999. - 403 с.
9. *Brzezinski Zb.* Between Two Ages. - New York, 1970. - P. 4.
10. *Тодфлер Е.* Третья хвиля / Пер. з англ. А.Євси. - К.: Всесвіт, 2000. - 453 с.
11. *Кастельс Мануель.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ.; Под науч. ред. О.И.Шкаратана. - М., 2000. - 620 с.
12. Global Trends 2015: A Dialogue About the Future with Nongovernment Experts (NIC 2000-02, December 2000) // http://kovalevsky.webs.com.ua/theory/theory.htm#_edn3
13. *Иноземцев В.Л.* Технологический прогресс и социальная поляризация в XXI столетии // Полис.- 2000. - № 6. - С. 28-39.
14. *Ракитов А.И.* Философия компьютерной революции. - М.: Политиздат, 1991. - 287 с.
15. Національна стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні. - 2005 // <http://www.sluhannya.in.ua/>
16. *Згуровський М.* Суспільство знань та інформації - тенденції, виклики, перспективи // <http://e-ukraine.info/c/index.php?option=content&task=view&id=120&Itemid=30>
17. *Колодюк А.В.* Проект "Національні Стратегії Розвитку Інформаційного Суспільства України: пріоритет для соціально-економічного розвитку України. "Інформаційне Суспільство. Шлях України". - 2004.
18. *Кузнецов С.В.* Особливості морального і духовного розвитку особистості в глобальному інформаційному суспільстві.
19. Draft Plan of action. Document WSIS-03/GENEVA/DOC/4-E 10 December 2003.
20. *Колодюк А.В.* Національні стратегії інформаційного суспільства: необхідність, переваги та стан запровадження в Україні. "Інформаційне Суспільство. Шлях України". - 2004.

Вікторія Попова,

аспірант кафедри економічної політики НАДУ

Проблема транспарентності в умовах реформування податкової політики

У статті автор визначає проблеми транспарентності діяльності органів ДПС України, висвітлює проблеми в порядку розпорядження податковою інформацією, її охороні та пропонує шляхи їх вирішення.

Ключові слова: державна податкова служба України, транспарентність, гласність, податкова інформація, розпорядник інформації, охорона інформації.

In the article the author determines problems of the transparency of the Ukrainian tax service activity, elucidates problems in informational management and data protection, searches after ways of problems-solving.

Key words: State tax service of Ukraine, transparency, publicity, tax information, informational resource administrator, data protection.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток економіки держави як основа процвітання народу України повинен ґрунтуватись на засадах рівноправного транспарентного партнерства влади і бізнесу, пошуку взаємоприйнятних компромісів з найважливіших питань життєдіяльності держави. Транспарентність партнерства є одним з найважливіших питань і в податковій політиці. Тому реформування податкової політики передбачає прозорість, чіткість, зрозумілість і простоту податкового законодавства, на базі якого і має відбуватися партнерство органів податкової служби та платників податків [1]. Разом з цим має відбуватися систематичне висвітлення в ЗМІ діяльності органів державної податкової служби України (ДПС). Державна податкова адміністрація України (ДПА України) не заперечує доцільність та навіть обов'язковість такого висвітлення діяльності, яке передбачається забезпечити шляхом створення системи доведення до громадськості актуальної, достовірної та повної інформації щодо системи оподаткування [2]. У свою чергу, задоволення інформаційних потреб громадян передбачає виток певної інформації за межі органів ДПС України, в процесі якого треба вирішувати кілька питань - і

захисту інформації, і захисту особистих прав платників, яких стосується така інформація, і конфіденційності податкової інформації.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми.

Забезпечення прозорості та реалізація принципу гласності потребують відповіді принаймні на два питання - яка інформація може бути надана за межі органів ДПС України та якою інформацією взагалі може володіти податкова служба. Чинним законодавством це чітко не визначено.

Формулювання цілей статті. Метою даного дослідження є визначення проблем транспарентності в умовах реформування податкової політики, зокрема висвітлення проблем у порядку розпорядження податковою інформацією.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У роботі здійснено аналіз чинних законодавчих та нормативних актів з даного питання, а також критичний аналіз проекту Податкового кодексу.

Вклад основного матеріалу. Згідно з Законом України "Про інформацію" інформацією податкової служби може бути офіційна документована інформація, яка створюється в процесі її поточної діяльності (ст. 21) [3]. Проте інформація може створюватися різними шляхами - продукуватися безпосередньо самими органами податкової служби, створюватися на базі відомостей, що надходять із зовнішніх джерел, тощо. Оскільки саме інформація стосується системи оподаткування, тобто є так званою податковою інформацією.

У нормативних документах ми не знайдемо визначення поняття "податкова інформація". ДПА України з метою упорядкування своєї діяльності у свій час зробила перелік інформації, яка вважалася податковою. Але цей єдиний відомчий нормативний акт (наказ ДПА України від 2 квітня 1995 р. № 175) уже втратив чинність.

Новий проект Податкового кодексу податковою інформацією називає сукупність відомостей і даних, що створені або отримані у визначеному кодексом порядку контролюючими органами (серед яких і органи державної податкової служби), необхідні для реалізації покладених на органи державної податкової служби завдань і функцій (ст. 8) [4]. Детальне пояснення щодо того, яка ж саме конкретна інформація підпадає під визначення податкової у проекті кодексу не надано. Проект надає перелік джерел, з яких ця податкова інформація буде надходити до органів податкової служби (ст. 40), і з цього переліку можна зробити певне уявлення щодо змісту інформації. Зокрема, передбачається, що це буде:

н інформація, отримана від платників податків та податкових агентів, від органів виконавчої влади, органів місцевого само-

врядування та Національного банку України, від банків, інших фінансових установ, органів влади інших держав, міжнародних організацій або нерезидентів;

- н інформація, отримана за результатами податкового контролю;

- н інша інформація, оприлюднена та/або добровільно надана органу державної податкової служби.

Повернемося до визначеного проектом кодексу поняття податкової інформації. Передбачається, що розпорядником податкової інформації буде контролюючий орган, що здійснює збирання, створення або використання такої (тобто податкової) інформації. Але трохи раніше, у ст. 3 контролюючими органами названі органи державної податкової служби, митні органи та органи Пенсійного фонду України. Таким чином можна зрозуміти, що всі ці органи мають право розпоряджатися податковою інформацією (принаймні тією, що накопичується у відповідному органі). Проте та ж ст. 8 чітко зазначає, що податкова інформація - це та, що необхідна для реалізації завдань та функцій, покладених на органи державної податкової служби (!). Логічно було б вважати, що розпорядником податкової інформації має бути виключно сама податкова служба.

З іншого погляду більш доцільним було б викласти визначення поняття податкової інформації в такій редакції: Податкова інформація - сукупність відомостей і даних, що створені або отримані у визначеному цим Кодексом порядку контролюючими органами, необхідні для реалізації покладених на ці контролюючі органи завдань і функцій. Підставою для такої редакції поняття може бути те, що, наприклад, митні органи, які дійсно в процесі своєї діяльності акумулюють певну інформацію, пов'язану з оподаткуванням, могли б самі розпоряджатися цією інформацією. Але важливо, щоб органи митної служби та Пенсійного фонду могли розпоряджатися тільки тією інформацією, що створена та накопичена ними самими. Податкова служба повинна мати особливий статус серед усіх розпорядників виключно на підставі глобальності покладених на неї функцій. Тобто органи податкової служби можуть розпоряджатися всією податковою інформацією, у тому числі отриманою із зовнішніх джерел.

Хоча і непрямим чином, але ж проект кодексу погодився на особливий статус податкової служби: він регламентує надання податкової інформації тільки органам податкової служби. Тобто митна служба та Пенсійний фонд не отримуватимуть податкову

інформацію із зовнішніх джерел, і розпоряджатимуться тільки створеною ними інформацією (див. рисунок).

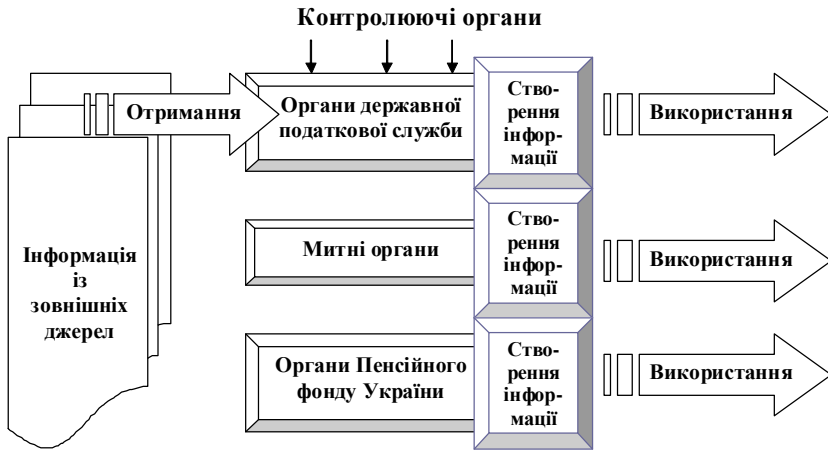

Схема руху податкової інформації

З одного боку, податкова інформація може використовуватися податковою службою при безпосередньому виконанні нею своїх функцій, а з другого - при забезпеченні прав людини і громадянина на інформацію. Закон України "Про інформацію" гарантує ці конституційні права на інформацію (вільне отримання, використання, поширення та зберігання), необхідну для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів, а також здійснення своїх функцій (ст. 9). Також гарантується право і на інформацію, що стосується громадянина особисто, і вільний доступ до неї. Більш того, кожна особа має право знайомитись із зібраною про неї інформацією в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях, якщо ці відомості не є державною або іншою захищеною законом таємницею (ст. 23) [3]. Тому не перешкодить офіційно визначитись щодо того, по-перше, яка саме інформація є такою, що стосується особисто, і по-друге, що мається на увазі під поняттям "зібрана про особу інформація". Одразу вважаємо за доцільне зазначити, що інформація про фізичну особу є невід'ємною частиною масиву інформації про юридичну особу, оскільки остання включає в себе, зокрема, інформацію про засновників, керівництво, акціонерів та ін., тобто про ті ж самі фізичні особи.

У 1992 р. була здійснена спроба визначити перелік інформації, що може називатися персональною, проте проект Закону України "Про захист персональних даних" так і не був прийнятий Верховною Радою України. Відповідно до Закону України "Про інформацію" інформацією про особу можуть бути тільки документовані або публічно оголошені відомості, при чому основними даними про особу визначено національність, освіта, сімейний стан, релігійність, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження (ст. 23) [3]. Деяке тлумачення щодо персональних даних було наведено у Рішенні Конституційного Суду України № 5-зп від 30 жовтня 1997 р. [5]. Так, Конституційний Суд України до свідчень про особу додав ще майновий стан та інші персональні дані (п. 1 рішення). Зміст висловлення "інші персональні дані" залишається нерозтлумаченим і досі.

Конституційний Суд України зазначеним вище Рішенням визначив персональну інформацію (свідчення про особу) конфіденційною, а як відомо, конфіденційною вважається інформація з обмеженим доступом. А частина друга ст. 32 Конституції України не допускає збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Але інтереси економічного добробуту якраз і передбачають збирання інформації, необхідної для використання при здійсненні органами податкової служби своїх функцій. Тобто, виходячи з зазначеного, громадянин має право отримати всю інформацію, зібрану про нього податковою службою? Але як тільки інформація зібрана, вона стає власністю ДПС України. Регламентоване Конституцією України та Законом України "Про інформацію" право громадянина не підкріплено механізмом його реалізації. Звідси виникають різноманітні суперечки між службою та бажаючими отримати інформацію. Податкова інформація збирається різними шляхами, вона може бути як офіційною, так і неофіційною. Проте чинне законодавство чітко визначає, що інформацією податкової служби може бути тільки офіційна документована інформація, і логічно було б вважати, що частина податкової інформації може бути власністю податкової служби без права доступу до неї з боку громадян. Дійсно, жодному громадянину не спаде на думку запросити інформацію, зібрану про нього Службою безпеки України.

Певні кроки до вирішення проблеми здійснені при розробці нового проекту Податкового кодексу. Ст. 9 регламентує, що плат-

ники податків мають доступ до інформації про себе, крім інформації, отриманої податковою службою від третіх осіб, зібраної під час проведення перевірки (на період проведення такої перевірки), зібраної під час оперативно-розшукової діяльності та досудового слідства (доступ до такої інформації здійснюється в порядку, передбаченому відповідно законодавством про оперативно-розшукову діяльність або кримінально-процесуальним законодавством).

Як розпорядник податкової інформації податкова служба гарантує, що вся зібрана інформація буде використана виключно для виконання покладених на неї функцій та завдань. Проте як все ж таки захистити фізичну особу - платника податків, як досягти того, щоб дані, які збирає податкова служба, використовувались тільки в цілях оподаткування, і ні в яких інших (наприклад, інтереси бізнесу (конкуренція), політичні мотиви, економічні мотиви (лобіювання повернення ПДВ та ін.)?)

Найвагомішим аргументом у цьому контексті є те, що беручи до уваги обмеженість доступу до персональної (персоніфікованої) інформації, отримати її може тільки сам платник податків (або його правонаступник, або уповноважений представник). Відповідальність же за розголошення інформації - слабка утіха для платника після того, як "чорна справа" вже зроблена.

ДПА України зобов'язана охороняти (створювати системи охорони) інформацію, розпорядником якої вона є. На сьогодні управління інформаційним потоком у ДПС України пов'язане з деякими проблемами. Це стосується, по-перше, відкритого опублікування інформації, по-друге, запобігання витоку податкової інформації з обмеженим доступом*, зокрема при організації роботи з іноземцями (іноземними радниками, експертами, представниками міжнародних, іноземних установ та організацій, які перебувають (періо-

* Інформація з обмеженим доступом поділяється на конфіденційну та таємну. Стосовно інформації, що є власністю держави і знаходиться в користуванні органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, з метою її збереження може бути встановлено обмежений доступ - надано статус конфіденційної (ст. 30 Закону України від 2 жовтня 1992 року № 2657-ХІІ (із змінами та доповненнями) "Про інформацію") [3].

Відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречуванням, розсекречуванням її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці з метою захисту національної безпеки України, визначені Законом України "Про державну таємницю" [6]. Відомості, що становлять державну таємницю затверджено наказом СБУ від 12.08.2005 № 440 "Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю".

Переліки відомостей, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави і яким надається гриф обмеження доступу "Для службового користування", затверджуються керівниками міністерств, інших центральних органів виконавчої влади [7, стаття 1].

дично або постійно) в ДПА України, у тому числі в межах роботи за проектом "Модернізація державної податкової служби України-1"). У ході такої роботи виникає необхідність обміну інформаційними матеріалами та документами, у тому числі надання інформації для опублікування* та за запитами іноземців, надсилання документів для узгодження до Світового банку як установи, що надає фінансову допомогу в реалізації проекту "Модернізація державної податкової служби -1". При цьому ДПА України має керуватись чинними законодавчими актами та нормативними документами ДПА України з цього питання.

Основним нормативним документом, що до недавнього часу регламентував процедуру розгляду матеріалів для відкритого опублікування, було Положення про порядок підготовки матеріалів, призначених для відкритого опублікування, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 1992 р. № 419 [9]. Вказаним Положенням встановлено, що матеріали, призначені для опублікування, підлягають експертизі, що здійснюються експертними комісіями. Порядок обміну інформацією під час прийому іноземців регулювався постановою КМУ від 22 травня 1996 р. № 558 "Про затвердження Інструкції про порядок охорони державної таємниці, а також іншої інформації з обмеженим доступом, що є власністю держави, під час прийому іноземних делегацій, груп та окремих іноземців і проведення роботи з ними" [10]. Після втрати чинності зазначеними постановами вимогу щодо обов'язкової оцінки інформації експертною комісією з липня 2007 р. висунута нова редакція постанови Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. № 1893 "Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави" (із змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 19 липня 2006 р. № 1000) [8, ст. 84].

* Під **відкритим опублікуванням** мається на увазі передача документів та інших матеріальних носіїв інформації іноземним делегаціям, групам чи окремим іноземцям під час здійснення міжнародного співробітництва, використання працівниками підприємства, установи, організації в закордонних відрядженнях (текстові чи технічні документи, відео-, аудіо-, аудіовізуальні матеріали тощо), а також публікація в друкованих виданнях, передача на телебаченні та радіо, оголошення на міжнародних, зарубіжних і відкритих загальнодержавних з'їздах, конференціях, нарадах, симпозиумах, публічний захист дисертацій, демонстрація в кінофільмах, відеофільмах, діафільмах, діапозитивах та слайд-фільмах, експонування в музеях, на виставках, ярмарках, депонування рукописів тощо [8, п. 5].

Слід зазначити, що на виконання цієї вимоги ДПА України у січні 2003 р. створила Спеціальну експертну комісію щодо експертизи матеріалів, що плануються до відкритого опублікування. При чому комісія здійснює спеціальну експертизу тільки тієї інформації, що міститься у документах і матеріалах, створених у процесі підготовки та впровадження проекту модернізації ДПС України. Експертиза здійснюється як на предмет зняття або підтвердження встановлених обмежень користування, так і можливості відкритого опублікування такої інформації, у тому числі для передачі їй іноземцям. Остання складова експертизи була визнана ДПА України важливою з огляду на те, що взагалі-то інформація може і не мати обмеження щодо користування, проте її передчасне опублікування може заподіяти шкоди державі або платникам податків. Цей нюанс, до речі, мав місце в скасованій постанові Кабінету Міністрів України № 419, де було зазначено, що в такому разі інформація не може бути відкрито опублікована. А оновлена редакція постанови Кабінету Міністрів України № 1893 вже не містить такого обмеження.

Важливим є те, що в разі підтвердження комісією обмежень на користування, інформація не може бути оприлюднена або передана, оскільки існує суворя заборона користуватися інформацією з документів, що мають гриф "Для службового користування" [7, ст. 35]. Таким чином, інформація, що підлягає оприлюдненню чи передачі іноземцям, за визначенням не може мати будь-яких обмежень щодо користування. Проте засобів масової інформації це не стосується. Їм можна передати документи і з грифом, потрібен тільки висновок комісії, що таке ознайомлення є доцільним. Маленька поправка - інформація має бути такою, що втратила своє первісне значення [7, ст. 28].

Якщо постанова КМУ № 419 передбачала випадки заборони оприлюднення інформації, то в єдиному на сьогодні нормативному документі, що регламентує діяльність експертних комісій - наказі СБУ від 14 грудня 2004 р. № 696 "Про затвердження Положення про експертні комісії з питань державної таємниці" - передбачена тільки експертиза документів на предмет наявності у відомостях конфіденційної інформації [8]. Взагалі існуючими нормативними документами механізм діяльності експертних комісій визначено в дуже загальних рисах.

Хоча питання охорони інформації уявляються більш-менш врегульованими, чинні сьогодні законодавчі та нормативні доку-

менти, які тим чи іншим чином стосуються охорони інформації, залишили можливість впливу людського чинника на процес прийняття рішень стосовно витоку податкової інформації. За новим порядком експертні комісії констатують факти наявності тієї чи іншої інформації в матеріальних носіях, проте висновків не роблять. Відповідальність за прийняття рішення покладається виключно на керівника установи. Тобто на теперішній час упорядкувати "відкриті" питання можна лише внутрішньовідомчим шляхом.

Висновки з даного дослідження. Результати проведеного дослідження дають певну підставу пропонувати шляхи вдосконалення чинного законодавства з питання розпорядження (використання) податковою інформацією, а також доопрацювання проекту Податкового кодексу. Зокрема, вважаємо за доцільне внести наступні зміни:

1. Ст. 3 розд. II проекту Податкового кодексу викласти у наступній редакції: "Податкова інформація - сукупність відомостей і даних, що створені або отримані у визначеному цим Кодексом порядку контролюючими органами, необхідні для реалізації покладених на ці контролюючі органи завдань і функцій".

2. З метою чіткого визначення змісту поняття "інформація про особу" абзац другий ст. 23 Закону України "Про інформацію" після слів "стан здоров'я" доповнити через кому словами "майновий стан".

3. З метою упорядкування інформаційних відносин громадян з органами державної влади, місцевого і регіонального самоврядування абзац п'ятий ст. 23 Закону України "Про інформацію" викласти у наступній редакції: "Кожна особа має право на ознайомлення з офіційною інформацією, створеною про неї органами державної влади, місцевого і регіонального самоврядування, а також з інформацією, побудованою на підставі даних, наданих до цих органів самою особою".

4. З метою удосконалення порядку відкритого опублікування інформації:

п пункт 87 Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. № 1893, доповнити абзацом другим наступного змісту: "У разі наявності у матеріальних носіях інформації, яка не має статусу конфіденційної, але передчасне опублі-

кування якої може заподіяти шкоди державним інтересам (оборонним, науково-технічним, економічним та ін.), зазначити це у акті";

н передбачити в актах експертизи матеріальних носіїв інформації, які плануються передати іноземцям, обов'язковість надання висновків експертної комісії з конкретного питання;

н доповнити Інструкцію додатком з формою акту експертизи матеріальних носіїв інформації, які плануються до відкритого опублікування.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Ефективність реалізації принципу гласності вимагає розробити досконалий механізм інформаційних відносин органів ДПС України та громадян, що, у свою чергу, приводить до необхідності закріпити певні положення як на законодавчому, так і на відомчому рівнях. Тому подальші дослідження в напрямі вдосконалення порядку забезпечення прав громадян на інформацію мають важливе значення.

Список використаних джерел

1. Матеріали публічного громадського обговорення концепції реформування податкової системи України // Вісн. податкової служби України. - 2007. - № 1-2 // www.visnuk.com.ua/?./journal_new/2007/01-02/02.html

2. Про внесення змін до Стратегічного плану розвитку державної податкової служби України на період до 2013 року: Наказ ДПА України від 29 верес. 2005 р. № 420 // www.visnuk.com.ua/?./journal/3705/370805.html

3. Закон України про інформацію // <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

4. Податковий кодекс (проект) // <http://www.sta.gov.ua/news.php3?12616>

5. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення ст. 3, 23, 31, 47, 48 Закону України "Про інформацію" та ст. 12 Закону України "Про прокуратуру" (справа К.Г.Устименка) м. Київ 30 жовт. 1997 р.) // <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

6. Закон України про державну таємницю // <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

7. Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. № 1893 // <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

8. Про затвердження Положення про експертні комісії з питань державної таємниці: Наказ Служби безпеки України від 14 груд. 2004 р. № 696 // <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

9. Про затвердження тимчасового переліку відомостей, опублікування яких обмежується, та Положення про порядок підготовки матеріалів, призначених для відкритого опублікування: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лип. 1992 р. № 419 // <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/Laws/main.cgi>

10. Про затвердження Інструкції про порядок охорони державної таємниці, а також іншої інформації з обмеженим доступом, що є власністю держави, під час прийому іноземних делегацій, груп та окремих іноземців і проведення роботи з ними: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 трав. 1996 р. № 558 // <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/Laws/main.cgi>

Вікторія Сичова,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри соціальної
і гуманітарної політики ХРІДУ НАДУ

Генезис і розвиток інституту політичної опозиції як складової механізму державного управління

Стаття містить аналіз необхідних умов і чинників (соціально-економічних, психологічних, світоглядних, політичних і правових) для виникнення, становлення та розвитку політичної опозиції як суспільного інституту. Використання системного та інституційного підходу дозволило розглядати інститут політичної опозиції як складову системи державного управління.

Актуальність теми обумовлена збільшенням впливу політичної опозиції на державне управління в Україні, а також недостатнім висвітленням проблеми з наукової точки зору. Вивчення світового досвіду допоможе з'ясувати подальші тенденції розвитку взаємодії інституту політичної опозиції та державного управління в Україні.

Ключові слова: інститут політичної опозиції, державне управління, влада, демократизація, громадянське суспільство.

The article analyses necessary conditions and factors, such as socio-economic, psychological, political and legal ones, necessary for the appearance, formation and development of political opposition as a public institute. Using system and institutional approaches we could view the institute of political opposition as a part of the mechanism of public administration.

The topicality is stipulated by growing influencing of political opposition upon public administration in Ukraine, as well as by poor scientific researches of this problem. World experience will help to determine further development tendencies for the interaction between political opposition's institute and public administration in Ukraine.

Key words: the institute of political opposition, public administration, power, democratization, civil society.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Трансформаційні процеси в Україні характеризуються демократизацією суспільства, децентралізацією влади, появою нових суспільних інститутів, які не можуть не впливати на характер, механізм, методи та ефективність державного управління. Наявність реальних можливостей у політичній опозиції посідати владні посади актуалізують питання щодо її статусу та впливу на державне управління. Досвід розвинених демократичних країн свідчить, що інститут політичної опозиції є ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних суспільних груп у політичній сфері, а також невід'ємною складовою механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин. То ж викликає не підробний інтерес процес виникнення, становлення інституту політичної опозиції, її вплив на механізм державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З наукової точки зору це питання не достатньо висвітлено, оскільки в центрі уваги відомих західних (Ф.Гізо, А.Токвіль, Р.Міхельс, В.Парето, М.Дюверже, Р.Даль, Дж.Сарторі, Дж.-Х.Лінц, С.Хантінгтон), російських (Г.Гаврилов, В.Гельман, В.Пешков, К.Пономарьов, Г.Саско, С.Сергеев, Л.Тимофєєва, В.Халіпов, О.Циганков), а останнім часом українських (І.Варзар, Н.Вінничук, С.Бондар, Л.Маймескулов, І.Павленко, С.Рябов, О.Совгіря, Л.Червона та ін.) дослідників стояли питання стосовно типу, характеру, політико-правового статусу, функцій політичної опозиції та моделі її взаємодії з владою [2-4; 6; 10, 13-21; 23].

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз необхідних умов і чинників (соціально-економічних, психологічних, світоглядних, політичних, правових) для виникнення, становлення та розвитку політичної опозиції як суспільного інституту в системі державного управління.

Автор статті обмежився дослідженням процесів зародження та розвитку системної / неструктурної (Р.Даль) / лояльної (Дж.-Х.Лінц) опозиції, тобто таких політичних сил, які повністю приймають існуючу політичну систему та політичний режим, не застосовують насильницьких методів, неконституційних дій для досягнення / утримання влади, а також беруть активну участь у політичному процесі держави, у тому числі депутатській та парламентській діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття "опозиційність", "політична опозиція" та "інститут політичної опозиції"

не є тотожними. Під опозиційністю визначають широкий спектр вияву емоцій/настроїв, установок, цінностей та поглядів/ ідей, які більшою чи меншою мірою заперечують емоції, установки, цінності, погляди, які пропонує та культивує влада, що може бути представлений у різних формах протестної поведінки та є субстратом для політичної опозиції [17, с. 105]. Опозиційність як "критичний дух" існувала майже завжди.

Поняття "опозиція" в сучасній політології має широкий діапазон дефініцій. У широкому сенсі опозиція визначається як сукупність суб'єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, що реалізується діючою владою, та/або методів реалізації цієї політики, ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб самим зайняти центральне місце у владній системі. У вузькому - як інститут політичної системи [13, с. 3]. Так, О.Циганков розуміє під опозицією "політичний інститут, створений для висловлювання та відстоювання інтересів, що, формуючись у центрі та регіонах, відрізняються від інтересів, що реалізуються в політиці центральної влади (уряду)" [20, с. 98]. У конституційному праві опозиція розглядається як політична діяльність партій груп та рухів, не згідних з урядовим курсом та методами його реалізації. В практичному плані з'ясування сутності політичної опозиції, на думку професора С.Рябова, здатне сприяти оптимізації форми державного правління в Україні, процесів урядового керування суспільним життям і участі громадян у ньому [16, с. 9].

Виконуючи функції контролю та критики урядового курсу, системна політична опозиція має на меті сприяти формуванню соціально ефективної системи державного управління. Державне управління, на наш погляд, не слід обмежувати лише виконавчою гілкою влади. Застосування системного підходу дає змогу поглянути на нього як на взаємодію системи органів держави (підсистеми, що управляє) та суспільної системи з метою забезпечення стабільності (динамічної або статичної) для останньої [1, с. 62]. Результатом зворотного зв'язку певної дії управлінського впливу держави на суспільну систему, за умов демократичного режиму, стає опозиція. Щоправда, на думку І.Варзара, спочатку опозиція суто політичною ніде не буває, і може угніздитися в галузевих і проблемних закутках економіки, культури, релігії, побуту, науки... [2, с. 95].

На певному етапі розвитку суспільства політична опозиція починає легітимно існувати не лише поза органами держави (полі-

тичні партії, громадські організації), але й у законодавчому і в представницьких органах (органах місцевого самоврядування) різних рівнів, крім тих, що не належать до політичної сфери. Наявність горизонтальних організаційних зв'язків між усіма державними органами доводить, що політична опозиція, хоча і перебуває поза владою, проте завдяки роботі у відповідних державних органах може справляти обмежувальний вплив на владу, щоб підвищувати раціональність управлінських впливів держави. Як зазначає С.Рябов, "об'єктом дії опозиції постає... комплекс державних регламентів та урядових програм, певний спосіб їх впровадження, а також політика розв'язання суспільних проблем" [16, с. 12]. Отже, політична опозиція як суспільний інститут об'єктивно перетворюється на складову механізму державного управління.

Статус суспільного інституту політична опозиція набула не відразу, а відповідно до потреб певної політичної системи. До невід'ємних характеристик, які свідчать про організаційні форми функціонування політичного інституту, М.Кармазіна і О.Шурбова відносять психологічність, історичність, структурність і функціональність [8, с. 14]. Так, суспільний інститут за своїм генезисом є психологічним утворенням, стійким продуктом обміну діяльністю. Його виникнення можливе за умов існування певних світоглядних домінант і цінностей. Він позиціонується як певний кінцевий продукт історичного розвитку суспільної сфери. Структурність є підтвердженням того, що кожен інститут існує як наслідок своїх взаємодій з іншими інститутами соціальної системи. Функціональність означає, що інститути існують доти, допоки виконують визначені для них суспільством функції, сприяючи інтеграції суспільства й досягненню стабільності.

Політична опозиція як інститут можлива не в усякому суспільстві. Виникнення та існування політичної опозиції як інституту в системі державного управління Стародавнього Сходу (Єгипті, Вавілоні, Китаї, Індії) було неможливе. Невиділення політичної думки у самостійну галузь знання через так звану магічну свідомість, сакралізація влади, виживання людини в умовах існування централізованої держави, відсутність приватної власності на землю, а відтак поглинання суспільства і людини державою, - усе це та інше унеможлилювали існування легальної політичної опозиції. Вона неможлива також там, де владне становище було основним джерелом засобів існування ("азійський" тип розвитку) [10, с. 23]. Низький рівень соціально-економічного розвитку краї-

ни, як доводить Г.Атаманчук, збільшує залежність добробуту окремої людини від "розподільчих" дій державної влади по відношенню до неї, а значить її готовність терпіти будь-яку владу, щоб отримати від неї очікувані блага [1, с. 401].

Вперше виникнення легальної політичної опозиції дослідники відносять до античної доби [3; 10, с. 24], розуміючи під цим феноменом народні збори (як інститут народовладдя) та трибунів плебсу. Так, народні збори обирали уряд (колегію), який був їм підзвітний. У Римській республіці трибуни плебсу мали право накладати вето (лат. *ius intercessionis*) на рішення патриціанських магистратів і сенату, "право протесту" (за висловом Л.Червоної), охороняли громадян від зловживань влади [5, с. 62; 22, с. 84, 86; 21, с. 15]. Захищаючи громадянські права плебеїв (дрібних землевласників), народні обранці, по суті, відстоювали їхні політичні права. За існуючими законами лише римські землевласники, які сплачували податки за землю, мали можливість бути включеними в систему управління державою.

Основою цих інститутів, якщо погодитися з певними застереженнями з думкою професора Л.Маймескулова, була економічна автономія громадянського суспільства, яке виникло на підставі античної власності [10, с. 24]. Звичайно, висновок про існування громадянського суспільства за античних часів децю перебільшений. Проте цілком слушно, що виникнення приватної земельної власності [5, с. 57] надало громадянам Римської республіки певну автономність від влади, уявлення про подальше розмежування приватної і публічної сфер влади. Це змінило ставлення до влади від сакралізації до раціонального обґрунтування, навіть організації і обмеження її. Владу уявляли як інституцію, що спрямована на збереження та розвиток власної ідентичності. Передбачалася можливість участі кожного в управлінні суспільними справами [7, с. 501-511].

Управління державою в античному світі ускладнилося порівняно з Давнім Сходом. Наявність дрібних землевласників змусило римську владу запровадити трибунат з метою ліквідації суперечностей між заможними та незаможними громадянами. Можна погодитися з характеристикою цього феномену, запропонованою Л.Червоною: "прояв опозиції як легалізованої форми опору" [21, с. 15].

Трибунат дійсно виконував певні функції політичної опозиції. Проте не слід перебільшувати його статус і вплив на урядо-

вий курс. Спираючись на критерії суспільного інституту [8, с. 14] та визначення політичної опозиції, можна констатувати, що трибунат не став реальним інститутом політичної опозиції. По-перше, він не був "стійким продуктом обміну діяльністю": кількість трибунів змінювалась (від 2 до 10), обмежуючи їхні можливості щодо накладання вето на рішення сенату. Це була суто плебейська установа, що контролювалася державною владою і була спрямована на взаємодію певної верстви суспільства (плебсу) з владою з приводу громадянських, а не політичних (тобто боротьби за владу та управління суспільством) прав цієї верстви. По-друге, його діяльність зумовлювалася не подальшим історичним розвитком суспільної сфери, а було залишком, "відголоском" минулої системи народовладдя, що перебувала в умовах трансформації. Не правильно було б вважати, що політична опозиція в цей час мала глибоку традицію, що спиралася на певну політико-правову базу. По-третє, викликає сумніви його структурність, оскільки трибуни іноді обиралися серед патриціїв. Вони не претендували на те, щоб зайняти місце у владі: вони були її часткою. Їх дії не поширювалися на всю територію держави, часто обмежувалися окремими випадками. По-четверте, трибунат не мав повноважень запобігання прийняттю рішень правлячою верхівкою, справжніх функцій контролю над владою, що призвело до його занепаду.

Проте інститут трибунату можна розглядати як офіційний канал державного управління в умовах античної демократії для налагодження зворотного зв'язку з верствою населення, незадоволеною урядовим курсом. На думку Л.Червоної, у давній Греції та Римі законодавці та можновладці загалом розглядали опозицію як необхідний інструмент у досягненні політичної гармонії, як результат динамічності державних форм та політико-правових відносин, у центрі яких дискусійність, діалогічність і відкритість мислення [21, с. 16].

Визначена установа цікава з точки зору її офіційної легалізації з боку влади та "вмонтованістю" в систему державного управління. Її можна вважати прототипом сучасної парламентської комісії, складовою механізму державного управління на ранніх стадіях демократії.

У період раннього Середньовіччя не було соціально-економічних та психологічних підстав для легалізації політичної опозиції. Розвиток феодалізації, посилення центральної влади, реформи системи державного управління призвели до ліквідації общинних

порядків, старих форм самоуправління. Проте натуральне господарство не сприяло політичній цілісності держав. Державне управління в умовах феодальної роздробленості, на наш погляд, було нескладним, спрямованим по вертикалі, побудованим на зв'язках особистої залежності людини від людини. Соціально-економічні функції були централізовані та зосереджені в руках землевласників, які уособлювали управлінську структуру. Християнство як світоглядна домінанта європейця середньовічної доби сприяло ставленню до влади як до даності, що легітимна, незаперечна, оскільки здійснюється від імені Бога привілейованим, керівним прошарком знаті. Правитель/господар має виконувати функції керівництва добрими підданими, виправляти поганих, підтримувати порядок; підданий - виконувати накази правителя/господаря [7, с. 516-523]. Влада спиралась на авторитет патріархальних установ, традицій, звичаїв, відчуття "великої сім'ї". Тому опозиція сприймалася як державна зрада; була позасистемною у вигляді бунтів, повстань, державних переворотів, придворних інтриг.

Частково легалізація політичної опозиції в пізньому Середньовіччі відбулася у станово-представницьких установах XIII-XIV ст. З одного боку, піднесення міст, зміцнення торговельних (економічних) зв'язків всередині країни сприяло посиленню централізації державної влади та управління. З другого, - виникнення грошових повинностей, які поступово витіснили натуральні, вплинуло на соціальну структуру населення: зародження буржуазії, а також збільшення дрібних землевласників після розкріпачення селян. Державна влада в особі короля наділяла певною автономією (магдебурзьким правом) свою соціальну опору - міста.

Розширення фундаменту управлінської "піраміди", в якій "кубики" внизу мали можливо більшу свободу, але одночасно, і це головне, не руйнували "піраміду", не розхитували та не розривали її, на думку Г. Атаманчука, об'єктивно сприяло демократизації державного управління [1, с. 409]. Збільшення кількості відносно автономних від влади суб'єктів управління призвело до запровадження з боку влади міського самоврядування. Державне управління ускладнювалося через перетворення строго вертикальної системи підпорядкування "центр-князівство-місто" на розгалужену систему управління "центр-князівство" та "центр-місто", з виникненням самоврядування, власного суду і земельної власності міст.

Початок вивільнення від церковних догм, поява гуманістичного світогляду, на наш погляд, могло стати непоганим психоло-

гічним підґрунтям для легалізації політичної опозиції. У XIII-XIV ст. влада запровадила станово-представницькі установи - парламенти, до складу яких ввела дрібних землевласників та заможних міщан як опору в боротьбі з аристократією [22, с. 143]. Соціокультурні зміни потребували ускладнення управлінської системи.

Отже, на даному етапі історичного розвитку владі пізньосередньовічних держав контроль над опозицією давався складніше. Створення спеціальних державних установ з представницькими функціями потребувало з боку правителів набагато більше зусиль і коштів для здійснення контролю над легалізованою політичною опозицією та легітимізації політичних рішень.

Проте процес перетворення політичної опозиції в суспільний інститут у системі державного управління був перерваний трансформацією традиційного суспільства в раціональне. Перехідний період від феодалізму до капіталізму, а, за словами А.Токвіля, до "національної держави нового часу", викликав до життя таку форму правління, як абсолютна монархія. Розвиток буржуазних відносин на певному етапі призвів до установавання рівноваги сил між автономними суб'єктами управлінського процесу - буржуазією, яка розквітала, але ще не стала домінуючим класом, та феодальним дворянством, яке занепадало як історичний клас. За умов відносної самостійності державної влади щодо обох класів бюрократія перетворилася на основний інструмент політичної централізації та централізації державного управління. Класичним прикладом такої форми правління став французький абсолютизм, який ліквідував станові права та привілеї, незалежні соціальні інститути.

У XV-XVI ст. у більшості європейських країн створилася стабільна соціально-політична система, за якої держава насаджувала зверху нові суспільні відносини. Її головним недоліком була відсутність внутрішніх пружин саморегуляції [11, с. 49-50]. На наш погляд, за умов існування певної автономності особистості від держави таку функцію мала б виконувати політична опозиція. Ліквідація аристократії, а в її особі індивідуальних свобод на провінціальному рівні перед центральною владою, створила умови для загальної рівності, що супроводжувалося зменшенням ступеня політичної свободи [11, с. 51]. Жорстка централізація влади, авторитарні режими унеможлилювали існування легальної опозиції.

Реформація, затвердження раціоналізму як світоглядної домінанти Нового часу викликали зміни в ставленні до влади. Місце

релігійного обґрунтування займає раціональне пояснення походження влади, в тому числі концепція суспільної угоди рівноправних членів. Виникає критичне переосмислення підвалин влади, критикують її діяльність у всіх сферах життя.

У Новий час назріла необхідність переходу суспільства від станових відносин до відносин рівності. Але відсутність легальної опозиції призвела до таких соціальних вибухів, як буржуазні революції. Нідерландська (XVI ст.), англійська (XVII ст.), французька (XVIII ст.) революції ознаменували становлення, формування й утвердження в Європі буржуазних соціальних відносин. Це означало, що центр виробничого, культурного, соціально-політичного життя змістився в міста. Поява машинного виробництва кардинально змінила характер людської діяльності, а згодом і суспільні стосунки. Модернізація - перехід від традиційного суспільства до раціонального - тягнула за собою відособлення людини від колективу та соціальних спільнот. Невеликі соціальні спільноти перетворювалися у великі, довіра до людини змінювалася довірою до знакових систем (гроші, право, політичні ідеології, наука), а зв'язки особистого типу розривалися, змінювалися універсальними, абстрактними.

Становлення ринкових відносин, наявність верстви власників засобів виробництва (середнього прошарку), економічної автономії суспільства і громадянина сприяли формуванню демократичної ментальності, розвитку демократичних процесів у суспільстві. Політичною філософією Нового часу став лібералізм, стрижнем якого є вчення про громадянське суспільство та правову державу. Змінився патерналістський погляд на державу як на єдине джерело благополуччя. Владу стали вважати легітимною й авторитетною, якщо вона спиралася на довіру народу; її намагалися обмежити правовими нормами, суспільними та політичними інституціями. Почалося застосування демократичного принципу здійснення влади: участь індивіда в управлінні державою через вибори [7, с. 526-534]. Протягом XVIII ст. отримала свій розвиток теорія правової держави, принцип "відповідального уряду" [22, с. 257].

Безумовно, такі революційні зміни в суспільстві не могли не потягнути зміни в державному управлінні кожної з розвинених країн. Відповідно до веберівської теорії найбільш чітко перехід від традиційних відносин в організації суспільства до раціональних проявляється в системі державного управління, структурі формальних організацій і бюрократії на стадії їхнього реформування

[11, с. 91]. Тож у XVII-XVIII ст. не просто відновили свою діяльність парламенти. Їх статус та характер діяльності змінилися: вони набули законодавчих та контрольних (за урядами) функцій і своєю діяльністю сприяли обмеженню влади монархів.

Економічна незалежність суспільства від державної влади створила підстави для інституціональних передумов формування політичної опозиції. До них насамперед слід віднести законодавче закріплення самої можливості прав на опозицію, що віддзеркалюють англійські Habeas Corpus Act (1679 р.), Білль про права (1689 р.), Акт про упорядкування (1710 р.), американська Декларація незалежності (1776 р.), французька Декларація прав людини і громадянина (1789 р.) [10, с. 24-25]. Отже, з другої половини XVII ст. виникають інституціональні передумови формування політичної опозиції, легалізації опозиційних парламентських фракцій.

Широкого вжитку термін "опозиція" дістав лише в 30-х рр. XVIII ст. Цьому сприяло проголошення англійцями (Дж.Хобхаузом, пізніше лордом Брогтоном) вислову, який став "крилатим" - "Опозиція Його Величності" (стосовно англійської опозиції) [9, с. 108-109]. М.Дюверже навіть писав, що з XVIII ст. "опозиція припинила існування як окрема установа, ... держава створювала інститути опозиції, спрямовані проти власних урядових інститутів, що призвело до протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади, до створення внутрішньої опозиції урядові". Пізніше, на думку М.Дюверже, функцію опозиції уособив окремий орган, зовнішній до уряду - партія меншин (читай "парламентська опозиція") [6, с. 497]. Проте суспільним інститутом політична опозиція стала пізніше. Як зазначав С.Хантінгтон, виникнення національних демократичних інститутів - це феномен XIX ст. [19, с. 25-26].

XIX ст. характеризувалося інституалізацією політичних рухів і партій, введенням загального виборчого права, завершенням модернізації, індустріальних революцій. Можна вважати, що в цей період у розвинених країнах Європи було сформоване громадянське суспільство, тобто досягнута певна рівність сторін між тими, хто управляє, і тими, ким управляють. Громадянське суспільство добилося децентралізації влади держави за рахунок передачі частини її самоврядуванню, здійснювало взаємодію більшості та меншості на підставі узгодження їхніх позицій шляхом переговорів, без конфліктів, які мають відкритий характер [12, с. 448].

У XIX ст. у країнах з демократичним режимом політична опозиція набула статусу суспільного інституту, перетворилася на

складову механізму державного управління. Лібералізм став філософським і світоглядним підґрунтям для усвідомлення необхідності існування політичної опозиції як невід'ємного компонента держави та суспільства. Юридичне та організаційне оформлення політичної опозиції, її легалізація стали відповіддю на виклик певних історичних умов: рівня економічного розвитку, соціального середовища, політичної думки, системи права. Вироблення певної практики політичної діяльності, в першу чергу застосування парламентських процедур, перетворили політичну опозицію на необхідний елемент взаємодії держави (системи управління) й суспільства. Основним завданням системної опозиції стало сприяння інтеграції суспільства й досягнення стабільності соціальної системи. У результаті так званої "джефферсонівської демократії" опозиція вперше здійснила абсолютно легально, без катаклізмів заміщення влади в США на виборах 1800 р. Це стало яскравим свідченням зміни механізму державного управління. Відомий французький історик, представник лібералізму Ф.Гізо, аналізуючи засоби правління державою, реальні можливості влади та політичної опозиції в умовах постреволюційної Франції XIX ст., вказував на опозицію як на один із засобів підвищення ефективності управління державою (особливо в Англії) [4, с. 446]. На думку російських дослідників М.Н.Левіної, З.М.Черніловського, інститут політичної опозиції у Великобританії у XIX ст. став одним з основних легальних механізмів управління державою [9, с. 113; 22, с. 258]. У першій половині XX ст. процес інституалізації політичної опозиції у Великобританії завершився: з 1937 р. ("Акт про міністрів корони") лідер опозиції (найбільшої в Палаті обшин опозиційної фракції) офіційно отримує платню з державної казни.

Значної ролі інститут політичної опозиції набув у середині XX ст. у транзитних суспільствах. Від характеру взаємодії політичної опозиції з урядом залежав тип переходу від авторитаризму до демократизації. Перший тип транзиту, який американські політологи назвали трансформація (С.Хантінгтон) = реформа (Дж.-Х.Лінц) = врегулювання (Д.Шер та С.Мейнуерінг), був обумовлений більш сильними позиціями уряду порівняно з опозицією, а також тим, що ініціативу зі встановлення демократії брала на себе реформаторська частина політико-управлінської еліти. Якщо опозиція була сильнішою за уряд і ставала на чолі керівництва процесом демократизації, відбувався другий тип транзиту - заміна = руптура ("демократичний розрив") = злам. Наслідком такого балансу сил був

крах / скидання авторитарного режиму. Тоді політична опозиція брала на себе всю відповідальність за управління державою. В результаті сумісних дій уряду та опозиції, за наявності паритету сил, який склався між ними, відбувався третій тип транзиту у вигляді заміщення ("руптформа") [19, с. 127, 134-137, 156, 157, 165-167, 176]. Тоді представники опозиції могли увійти до нового уряду і втілювати власні програми. Разом з тим транзит майже завжди включав певні переговори - прямі чи непрямі, відкриті чи таємні - між урядом та опозицією [19, с. 127, 136, 170-173, 176, 180].

Особливістю державного управління в XX - на початку XXI ст. є ускладнення функціонування інституту політичної опозиції: одна і та сама політична сила, виконуючи у законодавчому органі держави роль опозиції, на регіональному / місцевому рівнях уособлює владу та здійснює управління регіональним / місцевим розвитком. До того ж це не є особливістю держав з федеративним чи конфедеративним устроєм (наприклад ФРН чи США) [15, с. 40]. В Україні після виборів 2006 р. абсолютну чи відносну більшість місць у 15 (з 24) обласних радах України отримали політичні сили, які були в опозиції до створеної парламентської більшості (антикризової коаліції). Таким чином, політична опозиція на місцевому рівні отримала реальні важелі впливу на механізм державного управління.

Висновки з даного дослідження. Отже, інституалізація політичної опозиції, перетворення її на складову механізму демократичного державного управління відбувалося в розвинених країнах Європи та Північної Америки протягом XIX ст. - першої половини XX ст.

За умов традиційного суспільства, у періоди демократизації режимів, ускладнення управлінських функцій щодо соціальної системи державна влада в певних межах легалізувала політичну опозицію в державних органах ("вмонтовувала" її у державне управління), чітко окреслюючи, регламентуючи та жорстко контролюючи її діяльність. Через нерозвиненість громадянського суспільства, залежність особистості від держави влада могла використовувати опозицію як інструмент для "випускання пару".

В умовах раціональних відносин, виникнення середнього класу та формування громадянського суспільства відбулася автономізація індивідів, що зумовила плюралізм інтересів. Політична опозиція набула всіх ознак суспільного інституту, вийшла з-під контролю влади, яку почала критикувати, контролювати, склада-

ючи конкуренцію, пропонуючи альтернативні варіанти прийняття політичних рішень. У XIX ст. інститут політичної опозиції перетворився на складову демократичного механізму державного управління розвинених країн. У середині XX ст. політична опозиція зіграла значну роль у процесах демократизації транзитних суспільств.

На сучасному етапі світовою тенденцією розвитку державного управління стає децентралізація функцій і повноважень органів держави з одночасним посиленням контролю "зверху" (по вертикалі) і "знизу" (від суспільства, опозиції) за їх належною реалізацією. Загальні цивілізаційні процеси призводять до збільшення взаємозв'язків у державі, зростання сукупності установ, через які здійснюється державне керівництво суспільством. Нові політичні інститути впливають на структуру, принципи і методи державного управління, змінюючи та ускладнюючи його характер, систему, механізми. Демократизація сприяє перетворенню інституту політичної опозиції на складову механізму державного управління.

Список використаних джерел

1. *Атаманчук Г.В.* Теория государственного управления: курс лекций / Г.В.Атаманчук. - 3-е изд., доп. - М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2005. - 584 с.
2. *Варзар І.М.* Політологічні і історіологічні засади феномена "політична опозиція" / І.М.Варзар // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: Матеріали наук.-практ. конф. - К., 1996. - С. 94-102.
3. *Вінничук Н.* Типологія політичної опозиції / Н.Вінничук // Політичний менеджмент. - 2007 - № 3. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=70&c=1622>
4. *Гизо Ф.* О средствах управления и оппозиции в современной Франции // Классический французский либерализм: Сб. / Ф.Гизо; Пер. с фр. М.М.Федоровой. - М.: РОССПЭН, 2000. - С. 263 - 506.
5. *Дементьева В.В.* Государственно-правовое устройство античного Рима: ранняя монархия и республика: Учеб. пособие / В.В.Дементьева. - Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 2004. - 248 с.
6. *Дюверже М.* Политические партии / М.Дюверже; Пер. с фр. Л.А.Зимины. - М.: Академ. проект, 2000. - 558 с. - (Сер. "Концепции").
7. *Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера; Пер. з нім. В.Кам'янець.* - Л.: Літопис, 2004. - 702 с.
8. *Кармазіна М., Шурбована О.* "Інститут" та "інституція": проблема розрізнення понять / М.Кармазіна, О.Шурбована // Політ. менеджмент. - 2006. - № 4. - С. 10-18.

9. *Левина М.Н.* Парламентское право Великобритании XVII - начало XIX в. / М.Н.Левина. - М.: Зерцало, 2000. - 170 с.

10. *Маймескулов Л.Н.* Политическая оппозиция и право. История и современность / Л.Н.Маймескулов // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: Матеріали наук.-практ. конф. - К., 1996. - С. 23-27.

11. *Медушевский А.Н.* Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе / А.Н.Медушевский. - М.: РОССПЭН, 1997. - 650 с.

12. Общая и прикладная политология: Учеб. пособие / Под общ. ред. В.И.Жукова, Б.И.Краснова. - М.: МГСУ: Изд-во "Союз", 1997. - 992 с.

13. Опозиція в Україні: аналітична доповідь Центру Разумкова // Нац. безпека і оборона. - 2002. - № 7 (31). - С. 2-43.

14. *Павленко І.* Правовий статус / І.Павленко // Політ. менеджмент. - 2005. - № 5. - С. 16-30.

15. *Поршаков С.* Политическая оппозиция в странах Запада (Некоторые закономерности и особенности функционирования) / С.Поршаков // Мировая экономика и междунар. отношения. - 1993. - № 3. - С. 35-48.

16. *Рябов С.* Опозиція як джерело альтернативної політики / С.Рябов // Вибори та демократія. - 2005. - № 4(6). - С. 8-18.

17. *Сергеев С.А.* Политическая оппозиция в современной Российской Федерации: федеральный и региональный аспекты: Дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / С.А.Сергеев. - Казань, 2005. - 390 с.

18. *Совгиря О.В.* Правовий статус парламентської опозиції: Навч. посіб. / О.В.Совгиря. - К.: Центр навч. л-ри, 2006. - 264 с.

19. *Хантингтон С.* Третья волна. Демократизация в конце XX ст. / С.Хантингтон. - М.: РОССПЭН, 2003. - 367 с.

20. *Цыганков А.П.* Современные политические режимы: структура, типология, динамика / А.П.Цыганков. - М.: Интерпакс, 1995. - 295 с.

21. *Червона Л.М.* Феномен опозиції в Україні: Соц.-філософ. аналіз: Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Л.М.Червона. Ін-т вищої освіти. Акад. пед. наук Укр. - К., 2004. - 180 с.

22. *Черниловский З.М.* Всеобщая история государства и права / З.М.Черниловский. - М.: Юристъ, 1999. - 576 с.

23. *Якушик В.М.* Деякі теоретичні засади аналізу політико-правового статусу політичної опозиції / В.М.Якушик // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: Матеріали наук.-практ. конф. - К., 1996. - С. 51-58.